

POVIJEST I UMJETNOST FOČE NA DRINI

6. JAVNA KUPATILA

Pored toga što je svaka fočanska kuća, čak i svaka stambena prostorija u takvoj kući imala svoju kupaonicu ili banjicu, u Foči je do šezdesetih godina osamnaestog stoljeća bilo izgrađeno i nekoliko zasebnih kupatila zatvorenog tipa ili — kako se onda zvala — hamama, namijenjenih isključivo javnoj upotrebi. Stariji Fočaci i danas kazuju da je nekad u Foči bilo sedam, a neki vele i devet takvih kupatila. Veći dio tih kupatila, o kojim se sačuvalo sjećanje u narodu, danas možemo i dokumentima potvrditi, pa Foči po broju tih objekata bješe u čitavoj Bosni i Hercegovini ravno jedino Sarajevo. A kad tim javnim kupatilima dodamo i sve one kućne, onda sigurno možemo ustvrditi da je Foča još u šesnaestom stoljeću bila grad koji je u pogledu sanitarne kulture i tehnike daleko odmicao ispred svih ondašnjih, a i kasnijih gradova zapadne Evrope, u kojim su se ljudi počeli intenzivnije kupati i po kućama graditi kupatila tek u drugoj polovini prošloga vijeka.

Od tih starih fočanskih hamama do danas su se očuvali tek mjestimično ostaci i fragmenti, ali njihovu arhitekturu možemo prilično dobro nazrijeti iz same činjenice, što su svi hamami turske arhitekture bili izvođeni u potpuno istom materijalu, istoj tehnici izvođenja pa i u istim oblicima, samo što su se razlikovali po veličini, po broju i međusobnom odnosu prostorija. Kako je hamamu trebala najviša voda i vatra, dakle dobre sluge a zli gospodari, to su svi takvi objekti, pa tako i oni u Foči, bili građeni isključivo od kamena, svi su imali neobično debele, masivne stijene, a prekrivao ih je niz kupola i kupolica te polubačvastih svodova. Već se po tome, a i po očuvanim primjercima u drugim mjestima, dade zaključiti da su i fočanski hamami bili objekti monumentalnijeg obilježja i boljih građevnih kvaliteta, koje je još posebno pojačavao ukusno rađen dekor i inventar u samoj unutrašnjosti hamama. Unutrašnjost svakog takvog hamama dijelila se u niz prostorija tačno određene namjene, a među svima se isticala kao najveća i najrepresantativnija dvorana pod velikom kupolom, zvana šadrvan. Ta dvorana, koja se tako zvala po vodoskoku ili šadrvanu koji je u središtu pljuštao, bila je čekaonica, a i prostor za osvježanje i zabavu poslije kupanja, kad je poseban kahve džija spravljao tu kavu i gostio posjetioce.

Tim javnim kupatilima podjednako su se služili i muškarci i žene, svejedno što su i kod kuće imali kupaonicu, jer je u kupatilu kupanje bilo mnogo ugodnije i temeljitije, a, osim toga, takva kupatila pružala su još mogućnost parenja i znojenja. Kad su išle u takav hamam žene, nosile su od kuće, osim jela kojim su se gostile pri zabavi u šadrvanu poslije kupanja, i pribor za kupanje, koji se sastojao iz čitavog niza rekvizita: bošča, marama, peštemalj, havlija, futa, nanule, bakreni tas, lif, hamam-kapa zvana »kubajlija«, hamam-košulja, buhurdar (kadionica) i razna kozmetička sredstva. Cio taj pribor nosio se u zasebnoj hamam-kesi, a zvao se hamam-takum, i imala ga je svaka bolja kuća. Jedan takav hamam-takum spominje se u jednoj fočanskoj kući god. 1871. Bio je vlasništvo neke Pašane, kćerke Hadži-Salihove, a žene Mustafage, sina Ahmedagina; kad je ona umrla, u januaru ili februaru god. 1871, popisana joj je ostavština a među ostalim stvarima i hamam-takum, procijenjen na 32 groša i 20 para.¹¹⁴

Istraživanja prof. Kreševljakovića, koji je posebno proučavao i opisao prošlost hamama kod nas, iznijela su na svjetlo tri hamama u Foči, i to sultan-Bajazidov, sultan-Fatimin i Mustafa-efendijin. Prof. Kreševljaković je ukazao još na jedno mjesto na desnoj obali Čehotine, na kojem je, navodno, nekada stajao hamam.¹¹⁵ Prema najnovijim, pak, dokumentima danas znamo još za druga tri hamama u Foči, a ima indicija i za još jedan, pa bi tako moglo i odgovarati istini ono predanje koje kazuje da je nekad u Foči bilo sedam hamama. Evo podataka o tim hamamima:

1. Hamzabegova hamam spominje se prvi i posljednji put u pristupačnim izvorima god. 1614 (1024); iz toga izvora saznajemo da ga je te godine izdao u godišnji zakup od Jurjeva do Jurjeva mutevelija Hamzabegova vakufa za 600 akči.¹¹⁶ Njegov osnivač Hamzabeg apsolutno je indentičan s osnivačem istoimene džamije u Foči, koji je,

¹¹⁴ Arhiv porodice Muftić u Orijentalnom institutu u Sarajevu, isprava neregistrirana.

¹¹⁵ H. Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini (1462.—1916.), drugo popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo 1952, str. 90—91.

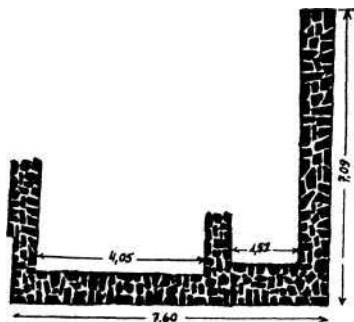
¹¹⁶ Originalni godišnji obračun Hamzabegova vakufa u Saliha Muftića u Sarajevu.

kako već znamo, kao hercegovački sandžak sjedio u Foči od februara god. 1470 do kraja 1474. Prema tome, hamam je nastao u tih pet godina, a najkasnije 1474, pa je to i najstariji objekat te vrste u Foči. Evlija Čelebija, boraveći u Foči god. 1664, unio je u svoj putopis i mnoge pojedinosti o tome gradu, naveo čak da Foča ima tri hamama, ali među njima uopće ne spominje Hamzabegov, pa po tome taj hamam mora da je propao već prije god. 1664.

2. Hamam sultana Bajazida, osnivača današnje Careve džamije. Prvi i posljednji izvor koji nam spominje taj hamam jest putopis Evlije Čelebije. Tu se taj hamam samo poimence spominje, i nema nikakvih drugih podataka o njemu. Kako je sama Bajazidova džamija građena god. 1500—1501, to je i hamam, druga Bajazidova zadužbina u Foči, sigurno nastao u to vrijeme, pa je, vrlo vjerojatno, po vremenu gradnje drugi hamam u Foči.

3. Hamam sultan - Fatime. I za taj hamam znamo jedino iz Evlijina putopisa. Nastao je, bez sumnje, u isto vrijeme kad i njena džamija u tome mjestu, vrlo vjerojatno još u prvoj polovini šesnaestog stoljeća. U doba Evlijina prolaska kroz Foču još je služio svojoj namjeni.

4. Ahmed-pašin hamam poznat nam je samo iz jednog originalnog dokumenta iz god. 1615, u kojem se navodi da ga je mutevelija Ahmed-pašina vakufa tada dao u godišnji zakup (od Jurjeva do Jurjeva) za 800 akči.¹¹⁷ Budući da ni taj hamam ne navodi Evlija Čelebija, vjerojatno je i on, kao i Hamzabegov, propao prije god. 1664. Ne znamo ništa ni o vremenu postanka toga hamama, niti ko je upravo bio Ahmed-paša, njegov osnivač. Vrlo lako je moguće da je taj Ahmed-paša identičan s velikim vezirom Ahmed-pašom Hercegovićem, tj. najmlađim sinom Hercega Stjepana, Stjepanom, a sultan-Fatima, koja je u Foči sagradila džamiju i drugi hamam, s Ahmed-pašinom ženom, kojoj je doista ime bilo Fatima i koja je porijeklom bila od vladalačke kuće, samo što se pisci razilaze u pitanju njenih roditelja: jedni vele

Tlocrt ostataka hamama(?) na Pazarištu ispod Careve džamije

da je kći Bajazida II, drugi da je unuka, a treći je navode kao kćer Selima I. Ahmed-paša Hercegović umro je god. 1518, i, ako bi gornji hamam u Foči bio doista njegov, onda je morao nastati prije god. 1518.

5. Mustafa-efendijin hamam također nam je poznat jedino iz Evlijina putopisa. U tom izvoru se navodi da je kraj toga hamama mešćema (sudska zgrada) i da je i nju gradio isti osnivač, zatim široka musala, na kojoj građani obavljaju molitvu. Musala je širok i potpuno otvoren prostor, na kojem se obavljala zajednička molitva u većim skupovima. Imalo ju je svako nešto veće mjesto, a ona u Foči bila je na platou iznad Ortakola, upravo na prostoru između današnje sahat-kule i kolskog drumu kraj Drine, pa je, prema tome, i Mustafa-efendijin hamam bio na tome zaravanku. U jednome dokumentu iz god. 1866/67, što ću ga iscrpiti kasnije kod obrade vodovoda i česama, navodi se kao objekat orijentacije »stari hamam kraj musale«, što jasno kazuje da je tada još postojala zgrada toga hamama, ali to ne mora značiti da je taj hamam tada još i radio. Za osnivača toga hamama Mustafa-efendiju Evlija navodi da je u časti spahijskog zastupnika, a on je sigurno identičan s Mustafa-efendijom, sinom Isabegovim, rodom iz same Foče, koji je u časti baš-halife carskih silihdara ostavio vakuf za Atik-Ali-pašinu džamiju u Foči i o tome napisao zasebnu zakladnicu u Carigradu 17 I 1656. Kadić, koji nam daje podatak o toj zakladnici, navodi još na osnovi jednog zapisa, što ga je vidio u Foči, da je spomenuti Mustafa-efendija umro naprasno u Carigradu 26 VIII 1657 godine.¹¹⁸ Prema tome, hamam o kojem je riječ nastao je nešto prije god. 1657 i spada u mlade objekte te namjene u Foči.

6. Hamam Hadži-Mehmed-paše Kukavice najmlađi je objekat te vrste u Foči. Sagrađen je između god. 1752 i 1758, jer je te prve godine građena Kukavičina džamija kao glavna njegova zadužbina, a posljednje navedene godine, upravo 21 jula, legalirizana je Kukavičina vakufnama, u kojoj se, među koristonosnim objektima koji se zavještavaju, navodi i taj hamam.¹¹⁹ Drugih podataka o tome hamamu nema, niti se uopće zna dokle je radio.

*

To su hamami za koje dokumentarno znamo da su postojali. Međutim, u Foči i danas postoji narodno predanje koje kazuje da su u gradu bila još dva hamama: Džaferbegov i Muminbegov, dakle dvojice ljudi, koji su tu, kako već znamo, sagradili i po jednu džamiju. Jedno predanje ide još dalje i kazuje kako su Hamzabeg, Dža-

¹¹⁷ Isprava na istome mjestu.

¹¹⁸ Kadićeva kronika, IV, str. 144.

¹¹⁹ Ovjeren prijepis vakufname u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

ferbeg i Muminbeg bili tri brata, kako su jedan iza drugog bili hercegovački »mutesarifi« (tj. sandžaci) i da su svatrojica u Foči sagradili po džamiju i hamam. Ta predaja može biti samo donekle istinita. Ako su Džaferbeg i Muminbeg doista upravljali Hercegovinom, što je moguće već po samoj njihovoj begovskoj tituli, onda su oni bili na tom položaju samo poslije god. 1522, jer nam je lista hercegovačkih sandžakbega do te godine potpuno utvrđena i popunjena drugim imenima, a u tom slučaju njih dvojica ne mogu biti Hamzabegova braća i nisu mogli jedan iza drugog biti »mutesarifi«, jer je Hamzabeg, kako znamo, bio na tome položaju još god. 1470—1474. Samo pak pitanje jesu li njih dvojica doista sagradili po hamam u Foči, ostaje otvoreno, ono se ne može zasada ni pobijati, ali ni ozbiljno dokazivati. Stariji ljudi, štaviše, pričaju da je Muminbegov hamam bio na mjestu današnje Sreske ambulate, a Džaferbegov ondje, gdje je danas Dom Jugoslavenske armije, kod donjeg mosta preko Čehotine. A doista, god. 1953, kad se kopala temeljna jama za Dom, našle su se tu velike ploče i odvodni kanal (đeriz), sigurni tragovi hamama. U jednom, pak, dokumentu iz god. 1866/67, koji govori, kako ćemo kasnije vidjeti, o fočanskim česmama, navodi se stari hamam kraj Džaferbegove džamije, a to je, bez sumnje, onaj čiji su ostaci otkopani 1953, jer je to mjesto doista u blizini Džaferbegove džamije. Međutim, u jednom popisu imetka vakufa Džaferbegove džamije iz god. 1838 navodi se izričito godišnji prihod »u iznosu 10 groša od zemljišta starog hamama i od baščice s voćnjakom kraj; toga hamama.¹²⁰ Dakle, tu se ne govori o zakupnini hamama, nego o zemljištu na kojem je izgrađen, a to opet sigurno znači da je Džaferbegovu vakufu pripadalo samo gradilište, a hamam, koji je mogao biti i kasnije sagrađen na tome mjestu, možda i nekom drugom vlasniku. Tako je isto moguće, da je to bila i Džaferbegova zadužbina, samo je zgrada navedene godine bila već napuštena, propala, pa se nije ni iskazivala kao koristonosan objekat.

Muhamed Muftić, bankovni činovnik i stariji čovjek iz Foče, zna, po kazivanju starih Fočaka, da je jedan hamam bio i u Donjem Polju, na prostoru t. zv. Čortine bašče. U prilog tome nema nikakvih drugih podataka.

Ne zna se ni za jedan od navedenih šest hamama u Foči, za koje sigurno znamo da su postojali, gdje su upravo stajali, jer su oni davno propali. Postoje svega dva poznata ostatka temelja tih hamama, ali se ni oni ne daju sigurno identificirati. Jedan je bio, kako navedoh, pod dana-

šnjim Domom Jug. armije, a drugi se i danas vidi na Pazarištu, upravo na njegovoj južnoj periferiji. Po tim zidinama na Pazarištu i po hamamu, koji je tu nekad bio, i danas taj kraj Fočaci zovu Banjom. Vide se još vanjske stijene toga objekta, i to južna i zapadna, koje su se na čitavoj dužini očuvale. Po tome se vidi da je to bio objekat manjih dimenzija, 7,60X7,09 m mjereći vanjske dužine, a po jednoj pregradnoj stijeni, od koje se dio također očuvao, dade se zaključiti da je hamam imao svega dvije najnužnije prostorije, od kojih bi ona šira mogla biti sama kupaonica, eventualno s malim ulaznim prostorom, a uža rezervoar za vodu. Stijene su zidane od lomljenih škrljevačkih ploča. Udara u oči velika količina žbuke, koja je već potpuno petrificirana, a u toj žbuci na vanjskim plohama i izvjesna primjesa crvene boje. Način izvađanja tih stijena pokazuje punu arhaičnost, primitivnost i pomanjkanje osnovnih pomagala razvijenog zidarskog zanata: nigdje pravog ugla i nigdje iste debljine niti vanjskih, glavnih stijena. Varijacija tih debljina kreće se čak od 47 do 105 cm.

Kreševljaković navodi, bez objašnjenja, da su to ostaci hamama sultana Bajazida II. Moguće je da ga je na to mišljenje navela neposredna blizina Careve džamije, koja je također zadužbina istog sultana. Jedno pak narodno predanje, koje sam čuo u Foči god. 1953, kazuje da su to ostaci Hamzabegova hamama. Veličina objekta hamama i primitivni način zidanja ne idu u prilog prvome mišljenju, jer bi taj objekat u tome slučaju vjerovatno bio izveden bar u boljoj zidarskoj tehnici, ako ne i u većem obliku, analogno i imetku sultana i god. 1500—1501, kad je građena sama džamija, koja pokazuje apsolutno drugačiju tehniku, i kada su postojale sve mogućnosti da se dobave dobri graditelji. Konstrukcija stijena podupire baš narodno predanje da su to ostaci Hamzabegova hamama, koji je građen, kako je navedeno, između god. 1470 i 1474, dakle već u prvih devet godina turske vlasti u Foči. Proizlazi da je Hamzabegov hamam podignut onako na brzu ruku za potrebe turske vojske i Hamzabegove pratnje, koja je tu stacionirala; sve to potvrđuju očuvani ostaci hamama na Pazarištu.

Na stare fočanske hamame danas još sjećaju tri fragmenta, kamene kurne ili korita kockastog oblika, koja su stajala u kupaonicama (»halvatima«) hamama i iz kojih se grabila zdjelom voda pri kupanju. Svetri su te kurne kasnije upotrebljene kao korita pred česmama: jedna se nalazi pred česmom uz Aladžu džamiju, druga pod provizornom česmom kraj Kukavičine džamije (u dvorištu), a treća opet kraj česme i ceste kod Šejh Pirijine džamije u Gornjem Polju.

¹²⁰ Arhiv porodice Muftić.

7. VODOVODI I ČESME

Foča se počela opskrbljavati vodom za piće iz vodovodne mreže još početkom osmog decenija petnaestog stoljeća te, po tome, i u toj grani kulture prednjači mnogim mjestima ne samo u zemlji, nego i na Zapadu uopće. No, ta mreža nije bila, kao danas, jedinstvena, jer izgradnja vodovoda i gotovo svih drugih objekata bješe u Turskoj stvar privatne inicijative, pa je naselje dobivalo čistu i pitku vodu zapravo iz niza pojedinačnih i posve samostalnih vodovoda, koje su izgrađivali imućniji pojedinci za potrebe, u prvome redu, svojih zadužbina, a potom i za javne ulične česme na liniji od izvora do glavne zadužbine. Prvi takav vodovod u Foči nastao je god. 1474 ili nešto i prije te godine, a posljednji god. 1872, dakle, po prilici ravno do četiri stotine godina poslije prvoga. Prvi je sagradio hercegovački sandžak Hamzabeg za svoj hamam, koji se jedino na taj način mogao i opskrbljavati vodom, a posljednji je, opet, podigao za potrebe česme i šadrvana pred džamijom Aladžom neki Hadži-Selimaga, rodом iz Foče, čije prezime ni uz najbolje nastojanje nisam mogao doznati. U tome međuvremenu nastao je u Foči još prilično velik broj kraćih i dužih vodovoda. Svi fočanski hamami imali su svaki za se poseban vodovod, koji je ujedno opskrbljavao i pojedine česme u gradu, ali je bilo i zasebnih vodovoda, koji su davali vodu samo javnim česnama po ulicama, obično ispred džamija, te tako služili isključivo potrebama kućanstava i prolaznika.

Svi ti vodovodi uzimali su samo izvorsku vodu, i to jednim dijelom izravno s vrela na Crnome Vrhу, a drugim dijelom s izvora u brdu Čelovini, što se proteže duž desne obale Čehotine i Drine. Voda je kroz cijevi svugdje otjecala do mjesta potrošnje prirodnim padom, gravitacijom. Same vodovodne cijevi, pravljenе i od gline i od drveta (ove druge poznate su i danas u Foči pod nazivom »tomruci«), polagane su u zemlju dosta plitko, u granicama smrzavanja, i to je bio jedan od glavnih razloga stradavanja i češćih popravaka tih vodovoda. No, dobar dio tih vodovoda služio je svojoj namjeni sve do god. 1894. Tada je u Foči izgrađen današnji moderni vodovod, koji je izbacio iz upotrebe stari i dotrajali, koji je korisno služio preko četiri stotine godina.

Potrošački objekti na tim starim vodovodima bile su česme, ulične i kućne, potom javna kupatila, koja su već prikazana, te, koliko se zna, po jedan šadrvan i sebilj.

Česme su bile najbrojnija izljevna mjesta, i to u prvom redu po ulicama, a manjim dijelom čak i po avlijama pojedinih stambenih kuća. Koliko sam mogao ustanoviti po raznim ispravama, obilaskom terena i po kazivanju starijih Fočaka, u Foči je izgrađeno u svemu 36 česama, a 7 od njih

je bilo po kućama. Mnoge od tih javnih česama davno su propale, osobito izgradnjom vodovoda, ali neke i danas služe svojoj namjeni, samo vodu dobivaju iz novog vodovoda. Vrlo su zanimljiva imena tih česama, koja, čini se, nisu imala baš sve česme, ili su se zaboravila: Kajimuša iza Aladže džamije, Čurkaša u Ljubović-mahali, Badanj u Mustafa-pašinoj mahali, Musluk i Bajramuša u Atik Ali-pašinoj ili Musluk-mahali, Kasapuša i Mulina voda u Muminbegovoj mahali, te u Gornjem Polju Dilaveruša, Ušljivica, Mejtefuša, Londža, Dikuša, Čunak, Đulduša i Brkuša. Od 29 uličnih česama, koliko se zna, više od jedne sagradio je prije god. 1569 Defterdar Memiṣahbeg,¹²¹ a od njih je jedna sigurno bila uz njegovu džamiju i biće identična s današnjom, znatno prepravljenom česmom Londžom; po jednu su sagradili još bosanski vezir Hadži-Mehmed-paša Kukavica god. 1758 ili i nešto prije toga, te spomenuti Hadži-Selimaga god. 1872. Među tim znamim i neznanim osnivačima fočanskih česama sigurno se najviše istakao u prošlome stoljeću Zaim Omer Uščuplija, jer je on sam, prema jednoj originalnoj ispravi, god. 1866—1869 po-gradio u Foči sedam česama, a za njih je izgradio i poseban vodovod. Vodu je uzeo s Crnoga Vrha i vodio je po prilici pravcem današnjeg puta od Tekije do Careve mahale. A tu, negdje u blizini Careve džamije, vodovod je imao tereziju (razdjelnu komoricu) i račvao se u dva kraka. Desni je opskrbljivao vodom novosagrađene osnivačeve česme pred Carevom, Šehovom i Hamzabegovom džamijom, te česmu »ispod starog hamama« kod Džaferbegove džamije, a lijevi krak česmu »kod starog hamama kraj musale« te dvije dalje kraj Hadži-Mustafine i Hadži-Osmanbegove džamije.¹²² Ne vjerujem, da na tim mjestima, koja su i važna i dosta prometna, nije bilo česama prije god. 1866. Biće, da su stare česme i njihov vodovod tokom vremena dotrajali i propali, pa je to rečene godine sve iznova sagradio spomenuti osnivač.

Zasebne česme u avliji ili iza kuće imale su, što se zna, ove porodice: Rašidkadići (stara kuća), Njuhovići (2 kuće), Vajzovići, Pilavii Mlatiäume, a kuća Džonlagića u Musluk-mahali sagrađena je na samome izvoru (stublina), do kojeg su provedene, kako se vidi i iz tlocrta koji je ovdje donesen, posebne kamene stubе. Neke od tih kućnih česama i stublina pod Džonlagića kućom rade još i danas. Zasebnu če-

¹²¹ U obračunu Memiṣahbegova vakufa iz godine 1600 navode se izdaci za održavanje tih česama (Dokumenat na navedenom mjestu).

¹²² Dokumenat u rukama Saliha Muftića u Sarajevu.

srnu imala je i tekija iznad varoši. Ta je česma sa-
građena tek negdje u prošlome stoljeću i, čini se,
priključena na neki stariji vodovod, jer je za dovod
vode potrošeno svega 66 akči.¹²³

Neke kuće i javni objekti u Foči imali su u
avliji bunareve, koji su osobito dobro dolazili
kad bi se pokvario vodovod. U Foči je, u vezi
s tim, bilo i posebnih majstora, koji su se bavili
gradnjom bunareva, a čini se da su oni prije po-
pravljali i vodovode. Posljednji fočanski bunar-
džija radio je do nazad dvadeset godina, a po-
tom je i taj obrt potpuno izumro.

Zanimljivo je da se u Foči, za razliku od dru-
gih spomenika, nije pridavala naročita pažnja
izradi i oblicima česama. Gotovo sve, bar one oču-
vane, imaju najnužniju konstrukciju: oluk ili ci-
jev, koju ne drži uopće kameni blok ili zid, nego
je ona izravno priključena na vodovod ili sami
izvor, te vrlo jednostavno obrađeno korito, mje-
stimično čak i od drveta. Od svih sačuvanih pri-
mjera zaslužuju veću pažnju kao bolji građevni
objekti Musluk-česma kraj Ali-pašine džamije i
jedna druga kod džamije Aladže, kojih skice ovdje
prilažem.

Musluk-česma ima zasebnu konstrukciju. Nije
to uobičajeni kameni blok, nego posebna komora,
kućica pod četverostrešnim šatorastim krovom,
koji se na prednjoj strani izdužuje i natkriva pri-
laz samoj česmi. Objekt je građen od kamena, koji
ne pokazuje osobitu obradu, a u horizontalnom
presjeku ima oblik četverokuta s vanjskim strani-
cama 2,20 i 2,0 m. Visina mu, pak, do krovne kon-
strukcije iznosi 1,90 m. Voda istječe kroz posebno
profiliranu i iz mase istaknutu kamenu cijev ili
lulu, a u podnožju je kameno koritašće, bolje
obrađeno, ali danas već ishabano i s ovim dimen-
zijama: 105 : 50 : 30 (visina) cm.

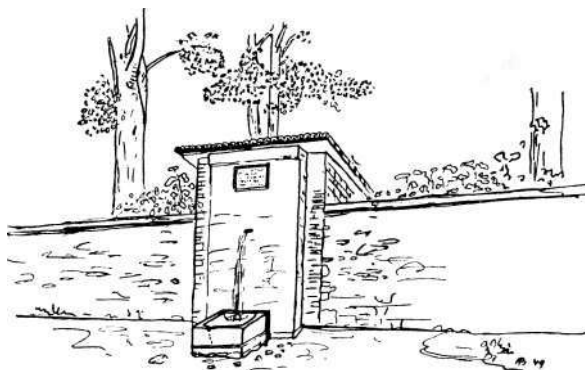
Stijene toga objekta ograđuju mali prostor,
komoricu, u koju se može i ući sa stražnje strane
i u kojoj se nalazi posebna naprava za proticanje
vode. Slavina ili lula, kroz koju istječe voda u ko-
rito, nije tu priključena izravno na vodovodnu
cijev. U komorici je uz prednju, čeonu stijenu i
u visini lule ugrađeno posebno kameno korito, a
u nj pada voda iz vodovoda, dižući se vertikalno
iz tla i tekući u korito kroz koljenastu drvenu ci-
jev. S druge strane korita, povisoko iznad dna,
priključena je odvodna slavina. To kameno korito
u unutrašnjosti ima funkciju taložnice, koja se
može nadzirati i čistiti, a zove se *musluk* (is-
kvareno od tur. *maslak*), pa je po tome upravo
dobila i sama česma ime, koje se kasnije prenijelo
i na susjednu Atik Ali-pašinu džamiju pa čak i na
čitavu okolnu mahalalu.

Kazuju da je tu česmu gradio sam osnivač su-
sjedne džamija, Atik Ali-paša, a to nije nemoguće,
jer je ta česma i samoj džamiji bila potrebna.

¹²³ Arhiv porodice Muftić na navedenom mjestu,
isprava nedatirana i neregistrirana.

Musluk česma uz Ali-pašinu džamiju

Česma pred džamijom Aladžom, ukomponirana u
dvorišni zid

Originalni bazen šadrvana pred Aladžom džamijom (u pozadini turbe Ibrahimbege, sina Hasana Nazira)

Voda je bila dovedena zasebnim vodovodom iz vrela Bajramuše, oko 500 m gore ubrdi. Njome se i danas služi okolno stanovništvo, samo što u njoj nema više starog musluka, nego je slavina priključena izravno na cijev današnjeg gradskog vodovoda. Na čeonj strani česme ima i natpis na kamenoj ploči, gotovo posve izlizan, a iz njega se razabire da je taj objekat obnovio god. 1321 (1904) Hadži-Jusuf, sin Hadži-Sulejmana. Mještani znaju da je on bio iz porodice Njuhovića, koja je stanovala u blizini i koja se i inače brinula za održavanje te česme.

Česma, pak, pred Aladžom džamijom uklopljena je u zid, koji paše džamijsko dvorište, i iznesena izravno na ulicu. I ta je česma radila po principu po kojem i Musluk-česma, a danas je i ona priključena izravno na gradski vodovod. Česma je manjih dimenzija i pod jednostrešnim krovom, a u komoricu se nije moglo ući, nego se musluk ili taložnica nadzirala samo izvana, kroz veći otvor sa stražnje strane. Česma se ističe visokim pročeljem, koje je najvećim dijelom još i izvučeno, istaknuto iz same mase objekta. Danas je pod tom česmom umjesto originalnog korita kurna nekog starog fočanskog hamama, lijepo oblikovana, ali već napukla pa utegnuta željeznom sponom.

Ta česma nastala je u novije doba, upravo god. 1872. Iz turskog natpisa, koji je uzidan u gornjem dijelu pročelja, vidi se da ju je te godine sagradio spomenuti Hadži-Selimaga, o kojem će još biti govora.

Šadrvan ili vodoskok sagrađen je u Foči, koliko znam, jedino pred džamijom Aladžom. Taj objekt nije imao samo zadaću da daje vodu za obredno umivanje nego i da dekorativno djeluje u predvorju sjajno izvedene džamije. Kameni bazen s opsegom od 9,17 m i čaška ili fiala u bazenu, kroz koju voda pljušti, a koja ima visinu od 1,35 m, sve od mermera, sačuvali se do danas. Šadrvan je, kako tvrdi Evlija Čelebija, bio natkriven kupolom na sistemu poligonalno poredanih stupova, ali je ta konstrukcija davno propala. Od originalnih elemenata posebno se tu ističe mermerna čaška u bazenu, klesarski rad prvorazredne vrijednosti. Gotovo je sva prekrivena bujnim klesarskim dekorom, sastavljenim iz neobično subtilnih linija. Uz gornji rub, koji ima oblik kruga s promjerom od 73 cm, isklesani su u bareljefu ornamenti arabeske, a od toga pojasa prema do-

Fiala u bazenu šadrvana pred Aladžom. Foto Milan Samardžić

lje teče niz latica, a dalje, na vrata fiale je krasan ornament u sistemu spirala, pa se čini da je čitav elemenat povijen za 45 stepeni na desnu ruku. I ta čaška i bazen oko nje potiču iz god. 1550, od iste ruke, koja je pravila i samu Aladžu.

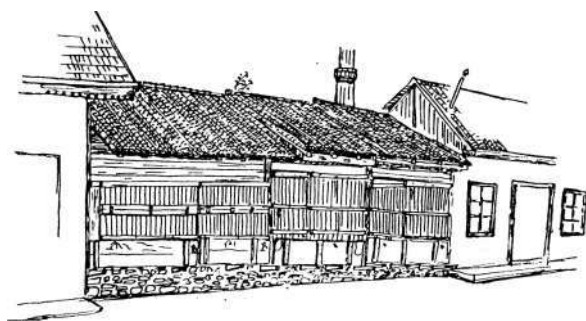
Vodovod, koji je opskrbljavao taj šadrvan, a i sam objekat bili su dugo vremena u prošlom stoljeću pokvareni i neupotrebljivi, pa je god. 1872 popravio šadrvan i sagradio susjednu česmu, o kojoj je već bilo govora, te za ta dva objekta izgradio posve novi vodovod spomenuti Hadži-Selimaga koji je, kako smo već naveli, poticao iz neke fočanske porodice. Tom prilikom podigao je i novo, drveno krovište iznad šadrvana na drvenim stupovima, koje su u gornjem dijelu vezali plitki lukovi. Ta drvena konstrukcija trajala je uz izvjesne popravke sve do god. 1943, kad je potpuno uništena. Hadži-Selimagin pothvat bio je svakako veliko djelo za ono doba; osnivač je utrošio u nj krupan iznos od deset hiljada groša. Da je taj pothvat u svoje vrijeme bio visoko cijenjen, vidi se po tome što je i sam ondašnji bosanski valija smatrao potrebnim da preko hercegovačkog mu-tesarifa izrazi osnivaču za to posebnu zahvalnost.¹²⁴

Sebilj je također česma, ali zasebnog tipa i posebne namjene. To je omanji kameni objekat obično kvadratične osnove i pod četverostrešnim

ili kupolastim krovom te s posebnim prostorom, što su ga zatvarale vanjske stijene i u kojem je bilo ugrađeno zasebno profilirano kameno korito, dosta slično hamamskoj kurni. Podizan uvijek kao zadužbina, služio je za besplatno pojenje žednih prolaznika. U tu svrhu unutra je sjedio poseban službenik, plaćan od strane osnivačeva vakufa, i on je grabio vodu iz korita i dodavao prolaznicima. Među rijetka naša mjesta koja su imala i takvu ustanovu spada i Foča. Zaključujem to po jednom gotovo utrnutom narodnom predanju i po specifičnom kamenom koritu te ustanove, što sam ga pronašao god. 1949 u travi pod putem ispod Pazarišta. To korito ima vanjski oblik i dimenzije hamamske kurne, ali se od nje bitno razlikuje po obliku samog izdubljenog prostora, u kojem je stajala voda. Udubina hamamske kurne ima oblik kalote, a ona u koritu od sebilj a isklesana je u obliku čuna s vrlo šiljatim vrhom (oblik stare pčelarske košnice — trnje), a to je tako rađeno radi toga da se eventualni mulj, što dolazi s vodom iz vodovodne cijevi, skuplja i taloži na što užem prostoru i duboko ispod površine s koje se grabi voda za piće. Nema nikakvih drugih podataka dokad je radio taj sebilj i ko ga je osnovao. Kako su se takvi objekti gradili uvijek na prostoru gdje se kreće najviše svijeta, može se još reći za taj fočanski sebilj da je stajao na današnjem trgu, Pazarištu, ispod kojega se i našlo njegovo korito.

8. ARHITEKTURA FOČANSKE ČARŠIJE

O samom plasiranju i broju čaršija kao trgovačkih i obrtničkih središta u staroj Foči bilo je govora prije kod urbanističke analize naselja. Te čaršije imale su velik broj dućana, u kojima su poslovali brojni obrtnici različitih struka, ali one tu nikad nisu bile podijeljene, kao, napr., u Sarajevu, po pojedinim zanatima. Tome je bio razlog, čini se, skučen prostor, jer je u Foči bilo mnogo više obrtnika nego dućana, pa su, kako je i danas općenito poznato, dobrim dijelom obrtnici radili kod kuće i tjedno iznosili svoje proizvode u čaršiju.

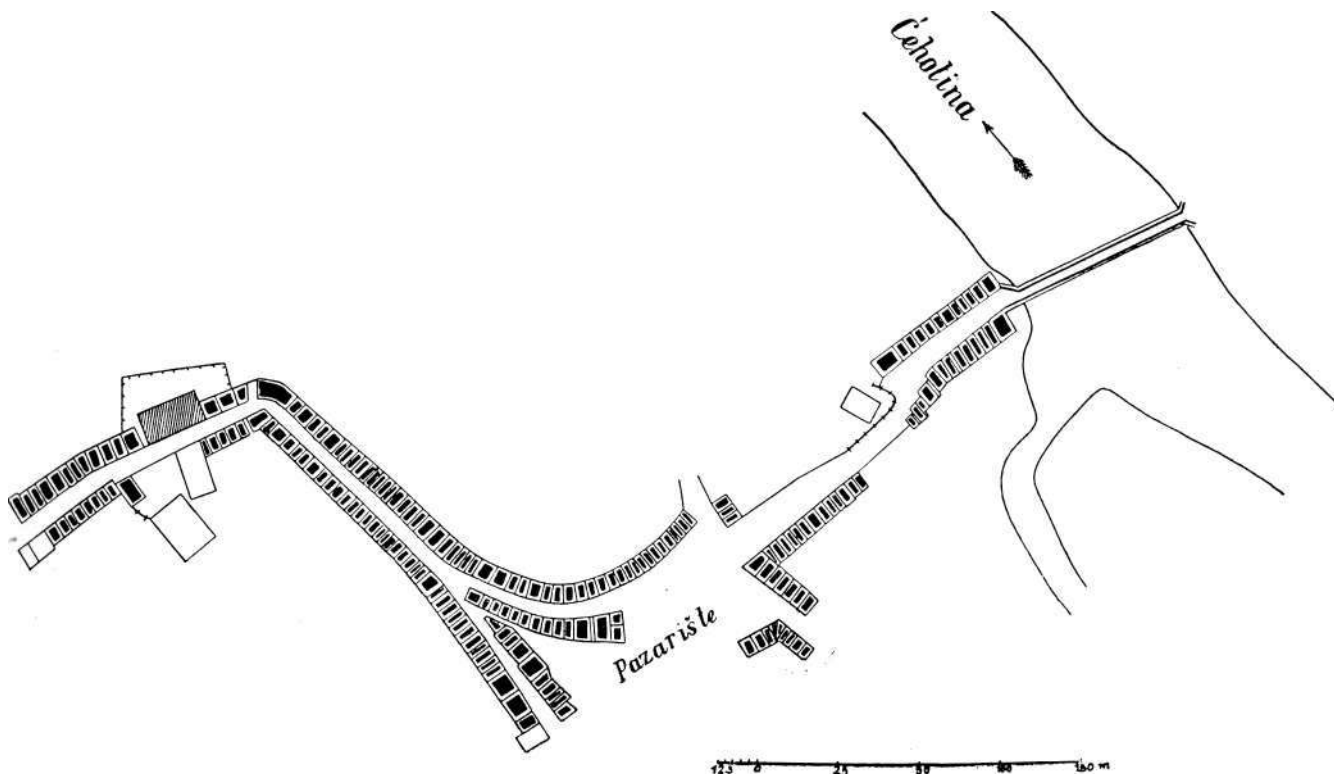

Posljednji dućani orijentalnog tipa u Foči (Priječka čaršija, god. 1953)

Stara fočanska čaršija imala je, kao i sve druge u našim mjestima, tipičnu orijentalnu arhitekturu. Sastojala se iz niza gusto poredanih i mahom prizemnih dućana, često i pod zajedničkim, ćeremitnim krovom. I ti fočanski dućani imali su karakteristične ćefenke, kojima se zatvarao dućan i na kojima je mušterija sjedjela. Arhitekturu takvih dućana u našim krajevima iznio sam na drugom mjestu,¹²⁵ i nije potrebno zasebno prikazivati dućane u fočanskoj čaršiji, jer svi imaju, manje-više, potpuno iste građevne značajke. I fočanski dućani imali su odostrag m a g a z u, skladište za robu, ali je bilo dućana, koji takve prostorije nisu uopće imali. Čini se da je i u Foči kao i u Sarajevu i Mostaru bilo i zasebno građevnih kamenih magaza, koje su držali prvenstveno trgovci. U današnjoj fočanskoj čaršiji, koja je već potpuno izgubila svoj stari građevni oblik, vide se još ostaci takvih magaza. Od samih, pak, dućana očuvana su još svega tri u Prijekoju čaršiji i oni nam predstavljaju potpuno očuvani tip starih

¹²⁴ B o s n a, list za poslove Bosanskog vilajeta, br. 340 od 31 XII 1872.

¹²⁵ Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi Orijentalnog instituta, III-IV/1952—1953, str. 263—265.

Situacioni plan fočanske čaršije. Desno od Pazarišta teče Donja čaršija, a lijevo Prijeka čaršija s Kukavičinihanom (šrafirano). Snimak iz god. 1884.

dućana fočanske čaršije. Najveći broj tih dućana potpuno je propao u prošleme ratu, ali je i prije toga bilo dosta rušenja i pregrađivanja.

Iako je Foča bila u prošlosti na glasu kao trgovački i obrtnički grad, u njoj nije bio, koliko

se zna, nikad izgrađen zaseban kameni bazar bezistan, kakav su kod nas imali Sarajevo, Banja Luka, pa i Travnik, mnogo manje i ekonomski slabije mjesto.

9. HANOVI, MUSAFIRHANE I IMARETA

To su sve ustanove i zasebni objekti, koji su služili potrebama prometa i, prema tome, imali isključivo ugostiteljsko obilježje. Kako Foča bijaše mjesto, u kojem se odvijao živahan promet, to je u njoj uvijek bio dobar broj hanova i musafirhana, u kojima su konačili putnici, a sačuvao se spomen i imaretima, besplatnim putničkim kuhinjama. Iznosim pristupačne i kratke podatke posebno o svakoj toj vrsti ustanova, koje su imale i svoju specifičnu arhitekturu.

HANOVI su svratišta u kojima ostsijedaju prvenstveno putnici s konjima, pa su zato oni u gradu uvijek građeni na kat, te u prizemlju imaju kao glavnu prostoriju staju za konje, a na katu odaje za konačenje putnika. Mahom su to zgrade od slabijeg građevnog materijala, ali ih je bilo i u samoj Foči i od kamena. Već takvi hanovi nazivali su se kadikad karavan-sarajima, a zapadni putnici, koji su prolazili kroz naše krajeve, zovu tim imenom i jednu i drugu vrstu.

O fočanskim hanovima prošlih stoljeća imamo tek nekoliko pojedinačnih podataka, ma da ih je uvijek morao biti tu dobar broj. Prva poznata

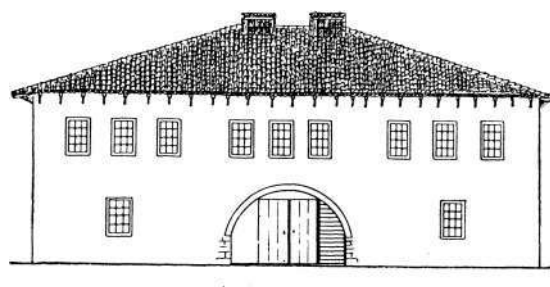
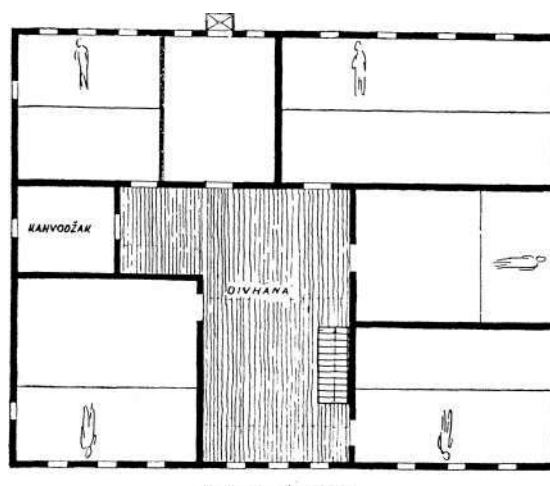
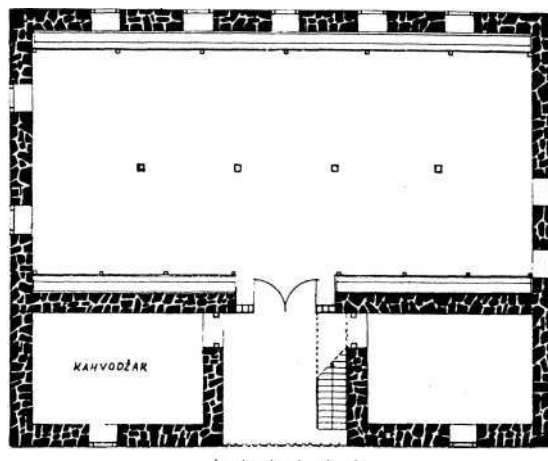
vijest o takvim objektima u Foči potječe tek iz god. 1572, a sačuvao nam ga je francuski putopisac Philipp du Fresne-Canaye, čije smo navode o Foči citirali i koji ističe samo to da se zadržao s društvom u Foči samo jedan dan u nekom »lošem i smrdljivom karavansaraju«.

Drugi, neobično vrijedan podatak sačuvao nam je Lefevre-ov putopis iz god. 1611, koji smo ovdje također citirali. Han u Foči, u kojem je noćio francuski poklisar (Lefevre ga naziva »caravan-sarai«), pretstavlja, po Lefevrovu opisu, najveću i najmonumentalniju građevinu te vrste ne samo u Foči nego i u čitavoj Bosni kroz sva minula stoljeća: građen od dobra kamena, pokriven olovnim krovom (kupolama?), a u nj se može udobno smjestiti tri stotine konja! Da se dobije bolja predodžba o veličini toga objekta, ističem da su najveći sarajevski hanovi Tašlihan i Morića han, od kojih je taj drugi još čitav, prema jednom službenom popisu iz god. 1878, mogli primiti po sedamdeset konja, a svih pedeset sarajevskih hanova, koliko ih je bilo tu god. 1878 ukupno 1262 konja. Iz toga proizlazi da je taj fočanski karavan-saraj

bio četiri puta veći od najvećeg sarajevskog hana i da je mogao primiti na konak blizu jednu četvrtinu od broja konja, koji su se mogli smjestiti u svih pedeset hanova u Sarajevu god. 1878. Dobivamo dojam da je to bio objekat kolosalne veličine — čitav grad. Velika je šteta što nam francuski putopisac nije ostavio saopćenje i o broju putnika, koje je taj han mogao primiti na prenoćište. Nemamo nikakvih kasnijih vijesti o tome prenoćištu, a Evlija Čelebija uopće ništa ne govori o fočanskim hanovima.

Kroz idućih stotinu i pedeset godina nemamo nikakvih vijesti o hanovima u Foči, a onda se opet javlja jedna krupna građevina, koja se slobodno može smatrati najvećim putničkim svratištem u Foči kroz posljednje dvije stotine godina. To je t. zv. Veliki han u Gornjoj čaršiji, koji je bio potpuno očuvan sve do god. 1953, a tada restauriran i pretvoren u svratište i restoran sa suvremenim konforom.¹²⁶ Han je zadužbina bosanskog namjesnika Hadži-Mehmed-paše Kukavice. Han je dovršen, kako se vidi iz njegove zakladnice, god. 1758 i uvakufljen za uzdržavanje džamije, medrese, mekteba i česme u tome istom mjestu. Objekat je građen u dvije etaže, i od mješovitog materijala, kamena (prizemlje), ćerpiča i drveta. Njegova tlocrtna šema ima oblik čistog četverokuta s vanjskim stranama od 20,90 : 15,40 m, što već samo po sebi kazuje da je to objekat velikih razmjera. Po principu svih većih konačišta staroga tipa, i u tome je hanu u prizemlju bila staja, a na katu niz odaja za putnike. Oveći ulazni trijem prizemne etaže (4,0 X 4,80 m), osobito naglašen gotovo polukružnim lukom iznad samog ulaza, kapije, vrlo dobrim rješenjem povezuje tri prostorije, što se nižu unaokolo i, usto, jednokrako drveno stubište što vodi na kat. U posljednje vrijeme u lijevoj manjoj prizemnoj prostoriji bio je kahvodžak, gdje je handžija gostio putnike kavom, a u desnoj spremnica za tovare, žito i druge potrepštine. Pozadi svatri ta prostora i na čitavoj dužini hana protezala se staja za konje u koju se ulazilo iz trijema na visoka i teška drvena dvokrilna vrata, građena tako široko, da na njih može proći i konj pod teretom. Sami prostor optički je podijeljen u dva dijela s četiri jaka drvena stupa, koja djelomično prenose opterećenje 9,15 m širokog stropa, te sa dva reda jasala uz dvije nasuprotne duže stijene. Osvjetljenje, pak, toga velikog prostora bilo je provedeno po principu koji se nalazi i u suvremenom gospodarskom graditeljstvu: nizom visokih prozora, kroz koje svjetlo ne udara izravno u oči konjima, nego upada u prostor odozgo, iznad glave i u kosom pravcu.

Kat toga hana više je puta pregrađivan. U posljednje vrijeme bilo je tu pet velikih odaja za konačenje, zatim omanja soba, zvana kahvo-

Han Mehmed-paše Kukavice. Tlocrti prizemlja (gore) i kata (sredina) te glavna fasada

¹²⁶ Ing. J. Finci i ing. I. Taubman, Restauracija karavansaraja Mehmed-paše Kukavice u Foči, Naše starine, II/1954, str. 113—118.

džak, gdje se gotovila kava i hrana, te široki prolaz do male umivaonice (abdesthane) uz straznju stijenu hana, gdje prije bijaše ugrađen i zahod, koji je u posljednje doba potpuno odvojen od objekta. Sve te prostorije nižu se oko središnjeg komunikacionog prostora *divhane*, na koju je izravno vezan i izlaz na kat. U samim odajama za konačenje umjesto kreveta bili su ugrađeni, kao i u svim drugim hanovima, drveni podiji od zida do zida, t. zv. *palate*, na kojima su putnici spavali u skupu, jedan do drugoga. Ni tu, ni u drugim hanovima nije bilo uopće posteljine, i putnik je morao nositi najnužnije takve potrepštine sa sobom na konju.

Ulica, zapravo čaršija, u kojoj stoji Kukavičin Veliki han, bila je i inače kraj u kojem se redao dobar broj hanova. Sva je prilika da je baš u tome kraju bio i onaj veliki karavan-saraj, o kojem govori putopisac Lefevre. Početkom, pak, prošloga stoljeća tu, u Gornjoj čaršiji i na uglu što su ga zatvarale dvije ulice stajao je i jedan veliki han nekog Hadži-Ibrahima iz Atikmahale. Bio je također u dvije etaže; u jednom dijelu prizemlja bili su dućani, a na katu odaje za konačenje. Staja se ne spominje, ali se uz sam han navodi sjenara, *jondžaluk*, pa se po tome može zaključiti da je tu bila i ta prva prostorija. Poslije Hadži-Ibrahimove smrti objekat su naslijedili sinovi Mehmedaga i Selimaga, pa je prvi suvlasnik dana 14 II 1842 prodao svoju polovinu za hiljadu groša svojim sinovima Lutvulu i Mula Sabitu iz iste mahale. U kupoprodajnom aktu, što ga je navedenog dana izdao kadija Foče s Ulogom, navodi se da han graniči s jedne strane dućanom Mehmedage Bulduma, s druge baščom Hadžimuratovića, a s treće i četvrte ulicama. Sam akt potpisali su kao svjedoci: Abdulah Trhulj, bajraktar Pilav, Mula Ahmed Pilav, Mula Mehmed Pilav, Mula Omer Hadžimuratović, Mula Ibrahim Kukavica, Omer Džanbo i drugi.¹²⁷

Od okupacije god. 1878 naovamo u Foči je bilo u svemu deset hanova, među kojim je bio i opisani Veliki han paše Kukavice. Evo i o ostalima kratkih podataka:

Han Muja Granova, objekat na kat, u Gornjoj čaršiji, a u prizemlju je bila i potkivačka radionica. U njemu su mahom otsijedali seljaci iz Čureva i Sutjeske. Nešto prije Prvog svjetskog rata otkupio ga je fočanski trgovac Vlado Glođajić i na njegovu mjestu napravio kuću jednokatnicu.

Han Vasilija Kujundžića stajao je nešto poviše gornjeg hana i s desnu stranu ulice idući prema Gornjem Polju. Bila je to također jednokatnica, pravljena oko god. 1882, i prizemlje je bilo za konačenje, a na katu je stajao sam zakupnik. Vlasnik, zanimanjem kujundžija, nije han držao sam, nego ga je davao u zakup

drugima. Han je propao u Drugom svjetskom ratu. Posljednji zakupnik bio je Vasilj Štipina.

Han Milana Hadživukovića, fočanskog trgovca na veliko, bio je prizeman objekat, sagrađen poslije 1878, također u Gornjoj čaršiji, u blizini Velikog hana. Objekat je bio poznat i po imenu dugogodišnjeg zakupnika Krste Samardžije. U hanu su stajali i zakupnici, a posljednji je bio Risto Elčić, koji je i sad živ. I taj je han propao u posljednjem ratu.

Hatibovića han u Ortakolu, oveći objekat na kat, građen poslije god. 1878, radio je do Prvoga rata, a porušen uz Drugi. Bivši vlasnici i danas žive u Foči.

Bakića han, također u Ortakolu, poniže Hatibovića hana, zgrada jednokatnica i nastala također nešto poslije god. 1878, radio je do Drugog svjetskog rata, a tada je potpuno uništen. Kazuju da je to bio najuredniji han u Foči. Posljednji vlasnik bio mu je Asim Bakić, koji ga je davao u zakup, a jedno vrijeme vodio ga i sam.

Aličaušev han bio je ispod Pazarišta, više Šehove džamije u Donjoj čaršiji, a nastao je nešto poslije god. 1878 iz konaka porodice Vejzalajbegovića, koja je tada otselila u Plevlja. Han se zvao tako po prvome vlasniku Aličaušu. U kuli, koja je stajala do toga hana, handžija je držao sijeno za konje. Han je radio do Prvoga rata, a sama zgrada porušena je nešto docnije, oko god. 1916.

Han Paje Lalovića u Ortakolu u blizini Donje ćuprije, omanji objekat na kat, vlasništvo fočanskih trgovaca Avdagića, nastao je poslije 1878. Porušen je uz Drugi rat. Posljednji zakupnik bio je Pajo Lalović, po kojem je i poznat, a koji je poginuo u posljednjem ratu.

Han Smaila Čengića Ratajca, također omanja zgrada jednokatnica (3 + 3 sobe). Nastao je nešto poslije Prvog rata, a potpuno je porušen u Drugome, kad mu je poginuo i sam vlasnik.

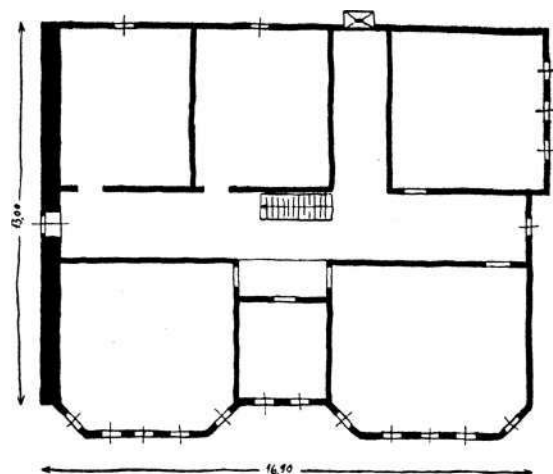
Han Hruste Avdagića bio je isto tako u Ortakolu i u blizini gornjeg, Čengićeve hana, upravo u kući, u kojoj je u prošlome stoljeću bio ahar Zulfikar-paše Čengića. Zgrada je potpuno očuvana, a u njoj je i danas han, jedini i posljednji u Foči, koji vodi Sresko ugostiteljsko preduzeće i u kojem okolni seljaci i radnici nalaze jeftino prenočište (vidi skicu na idućoj strani).

MUSAFIRHANE ili, kako ih u Foči zovu, ahari jesu također gostinjc, ali se bitno razlikuju od hanova time, što su hanovi tečevna poduzeća, a ahari isključivo dobrotvorna i besplatna konačišta; dalje, što su putnici u hanu dobivali samo prenočište, a ovdje i konak i hranu, te, napokon, što su hanovi bili konačišta u prvome redu za kiridžije i trgovce s robom, a ahari za

¹²⁷ Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1231.

putnike, koji su putovali drugim poslovima. I takvih je ustanova dosta bilo u gradu, i Foča je bila također i po tome poznata. Ti ahari nisu bili u zasebnim objektima, nego u sklopu običnih, samo većih stambenih kuća imućnijih pojedinaca, koji su i uzdržavali takve ustanove. Takve kuće dijelile su se na muški i ženski kraj, od kojih je svaki imao i zasebnu avliju, a muški kraj bio je istodobno i ahar. Gdje, pak, veličina kuće nije omogućavala potpuno takvu diobu, vlasnik kuće je gradio u unutrašnjosti posebne komunikacije za ženskinje, kakav slučaj imamo kod kuće Čeča u Gornjem Polju (vidi tlocrte!), da bi postigao kakvu-takvu diobu, koja mu je dopuštala da u kući drži ahar. Uz takve kuće obično je bila i staja, pa su putnici mogli otijsjedati i s konjima.

Putnik koji je došao u takav ahar bio je u pravome smislu gost kućedomaćina. Imao je potpuno besplatno konak, biranu hranu i pranje rublja, to je uživao obično tri dana, ali i duže vrijeme, a da ga za sve vrijeme boravka niko nije pitao, ako on sam nije kazivao, ni ko je, ni kamo ide. Da je u Foči bilo u prošlosti dosta takvih ustanova, govori nam sama činjenica, što je još između godine 1878 i 1914 bilo u tome gradu osamnaest takvih gostinjaca. Te posljednje fočanske ahare uzdržavali su u Gornjem Polju Redže, Avdaga Tulek, Hadži-Alaga Čečo, Hadži-Selimaga Šukalo, Ahmetaga Hasić, Hasaga Pilav, Hadži-Mujaga Pilav, Rašidkadić Hadži-Šerif-efendija i Hadži-Suljaga, Hadži-Husejnbeg Zulfikarpašić i Dervišbeg Čengiđ, zatim u Ortakolu Mehmedbeg Avdagić i Hadži-Sulejmanbeg Avdagić, u Carevoj mahali Hadži-Avdaga Trhulj i Ahmetaga Trhulj u mahali Aladži Salihbeg Čengiđ i Ibraga Pašović, te u Donjem Polju Jusufaga Njuhović i Rešid-efendija Vajzović. Prije god. 1878 držali su takve ahare još Šuvalije, Tafre, Masle i Hadžimuratovići. U prošleme vijeku bio je poznat i vrlo prostran ahar Zulfikar-paše Čengiđa u Ortakolu, što ga je Zulfikar-paša naslijedio, navodno, od

Skica kata konaka Zulfikar-paše Čengiđa

Bećir-paše Miljevinskog; ahar je kasnije pretvoren u han, te toj drugoj svrsi i danas služi. Prilažem skicu rješenja kata toga ahara.

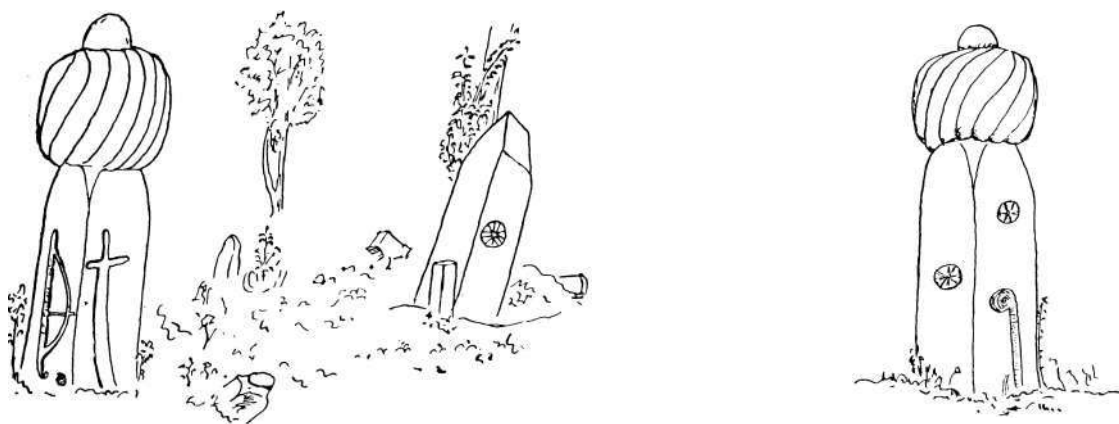
IMARETA su dobrotvorne ustanove, upravo kuhinje, u kojima su službenici vakufa, putnici, a i gradska sirotinja besplatno dobivali hranu kraće ili stalno vrijeme. To su zadužbine vrlo imućnih pojedinaca i uzdržavane su iz njihovih bogatih vakufa. U Foči su bila i takva dva objekta i radila su još god. 1664 kad je Evlija Čelebija prošao kroz Foču i sačuvao nam spomen tim ustanovama. Prema njegovu putopisu, bila su to imareta sultana Bajazida II i osnivača Aladža-džamije Hasana Nazira. Prema godinama osnutka njihovih džamija, koje već znamo, prvo je imare nastalo oko godine 1500—1501, a drugo, ono Hasana Nazira, oko god. 1550. Poslije Evlijina prolaska nema nikakvih vijesti o tim ustanovama, pa se tako ne zna ni dokle su radile, a danas za njih ne zna više niko u gradu. O samoj arhitekturi tih objekata može se s pouzdanošću reći samo to, da su imali kuhinju, u kojoj se spremalo jelo, te pekaru, u kojoj se pekao kljeb, t. zv. fođule.

10. NADGROBNI SPOMENICI

NIŠANI. Čudna je pojava da Foča ima relativno malo starih grobalja, a još manje nadgrobni spomenika starijeg doba, iako je taj grad bio dosta velik i dobro napučen za sve vrijeme turske uprave. Osim velikog, aktivnog groblja na Tekiji, koje je otvoreno god. 1878, kad su austrijske vlasti zabranile dalje pokopavanje u gradu, ostala fočanska groblja nalaze se mahom oko džamija, usred pojedinih stambenih četvrti i zauzimaju malene površine. Što se, pak, tiče samih nadgrobni spomenika, nišana, ni njih ne sretamo u velikom broju ni na tim malim grobljima, iako su se oni mo-

gli lakše čuvati i uzdržavati. Čini se da je takvih spomenika ipak bilo tu mnogo više i da su kasnije upotrebljeni u druge svrhe — u zidane kamene ograde oko pojedinih grobalja, kakav slučaj osobito sretamo u ogradi većeg groblja ispred džamije Aladže i onog uz Carevu džamiju. Sačuvani nadgrobni spomenici pokazuju, manje-više, ustaljene oblike, koji se sretaju i u drugim mjestima, ali mnogi imaju u detaljima i specifične odlike, koje je vrijedno istaći.

Po vremenu postanka, koje je dalo i zasebne oblike, možemo ih podijeliti u četiri skupine.

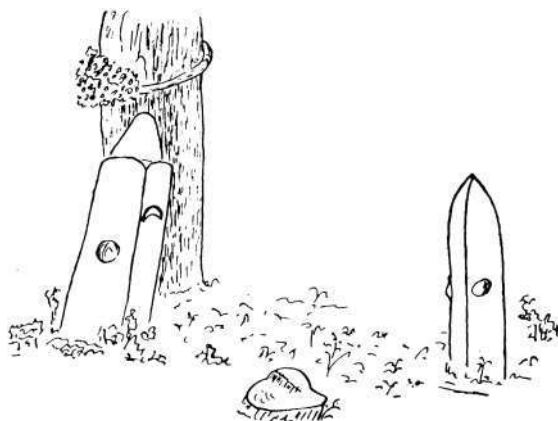

Arhaični nišani u groblju kraj džamije Aladže

U prvu skupinu idu nišani iz doba t. zv. *fetha* t. j. iz doba osvajanja ovih krajeva i prvih decenija turske vlasti u Foči. Imamo desetak pretstavika te skupine, a sačuvali su se svi u maloj nekropoli u zapadnom kraju onog većeg groblja ispred džamije Aladže, do samog puta pored Čehotine. Svi su ti nišani krupni, glomazni i rađeni od običnog kamena krečnjaka, kojeg su atmosferilije već odavno počele nagrizati. Njihovi oblici i sama klesarska tehnika nisu posve arhaični i primitivni, ali ipak znatno zaostaju za periodom koji dolazi, i upućuju na doba, kada klesarski zanat na tome tlu nije još bio poprimio principe i minucioznost orijentalnog obrta te vrste. Glomaznost i jednostavni oblici tih spomenika ne mogu se pripisati brzini, koja bi zahtijevala takvu izradu — jer to opovrgava sama ornamentika, koja je iziskivala dosta i vremena i truda — nego isključivo klesarskoj tradiciji, koja je vodila od izrade teških srednjovjekovnih stećaka. Po tome ti spomenici čine izravan i vrlo karakterističan prelaz od krupnih stećaka i obeliska na kasnije turske nišane mnogo manjih i suptilnih oblika, i baš u tome i leži historiska i umjetnička veličina takvih spomenika. Vrijednost upravo tih fočanskih niša-

na prvog perioda osobito pojačava klesarski dekor, koji je baš karakterističan za tu epohu i koji pojedine motive uzima izravno iz ornamentalnog inventara srednjovjekovnih stećaka. Tu je na prvome mjestu plastično prikazani luk i strijela, potom mač, rozete, jabuke, kijače i polumjeseci, a na jednom se još tome pridružuje i *enamluk*, torbica s knjigom pobožnog sadržaja, koju su nosili muslimanski ratnici kao apotropejski rekvizit.

U neposrednoj blizini tih spomenika, samo nešto niže i također uz samu ulicu pokraj Čehotine, stajala je do god. 1953 jedna druga nekropola, zvana *Šehitluk*, sa sedam očuvanih nadgrobnih spomenika, koji se svojim oblikom potpuno razlikuju od opisanih, a koji ipak potječu iz one prve pohe, samo nešto iz mlađega doba. Umjesto turbana, koji je karakteristika onih starijih nišana, tu sretamo samo kapu, oko koje se ovijao turban, a koja je inače naročito karakteristična za pripadnike derviških redova. I na njima se zapaža posve identičan dekor kao na onim starijim spomenicima, što jasno upućuje na približno isto, samo nešto mlađe doba. U prilog tome govore i same veličine i oblici, koji se već dobro približuju kasnijim turskim nišanima.

Nišani u bivšem groblju »Šehitluk« u blizini džamije Aladže

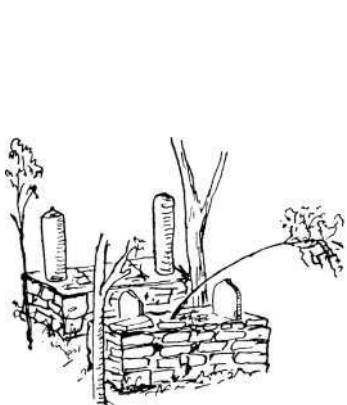
Nadgrobni spomenici u dvorištu džamije Aladže. U zadnjem planu sarkofag i nišani osnivača Aladže Hasana Nazira

Drugi period, koji traje po prilici od polovine šesnaestog vijeka pa kroz idućih stotinu godina, ima ekstravagantno suptilne oblike nišana, kakvi se ne sretaju ni prije ni poslije toga doba. Svi su razmjerno vrlo dugi, a uski i kvadratična oblika u horizontalnom presjeku, čije stranice gotovo ne prelaze više od 10 cm. Svejedan je od sitnozrnatog bijelog mramora, i po tome zaključujem da nisu rađeni u Foči, nego da su importirani, po svoj prilici iz Skoplja. Ranijeg dekora na takvim nišanima više nema, i jedini dekorativni element čini do u detalje razrađena glavica u obliku turbana. Vrijednost tih spomenika je i u tome, što već na mnogima sretamo i natpise, koji nam kazuju tačno i godinu kada su nastali. Imamo nekoliko takvih nišana u Foči, a neke prati i kameni sarkofag, u koji su usađeni. Najstariji potječe iz god. 953 (1546/47), a obilježava grob nekog Ibra---a, sina Husejnova, u dvorišnom groblju Atik-Alipašine džamije. Sljedeći je iz početka mjeseca džumadel-ahara 957 (17–26 VI 1550), a nalazi se na grobu sa sarkofagom Ibrahim bega, sina Hasana-čelebije Nazira, dakle poznatog nam osnivača džamije Aladže, u dvorištu

Aladže i u zasebnom turbetu, o kojem ću kasnije govoriti. Na istome mjestu, samo iza džamije, stoje takvi nišani i na grobu, također sa sarkofagom, osnivača Aladže Hasana Nazira, sina Sinanova, koji je umro, kako kazuje sam natpis, krajem zilhidge 960 (27 XI–5 XII 1553). Glavica u obliku neobično precizno oblikovanog turbana na tome nišanu, koji je imao ukupnu dužinu od 150 cm, odlomljena je za prošloga rata i zagubljena. Potpuno je po izradi gornjima jednak, samo nešto kraći i danas prelomljen nišan u dvorištu džamije Defterdara Memișahbega, a podignut je na grobu samog osnivača, Defterdara Memișahbega, koji je umro, vidi se iz natpisa, god. 993 (1585).

Istom periodu pripadaju i dva ženska nadgrobna spomenika bez natpisa, obadva u obliku ploče, koja se gore završava u vidu orijentalnog luka. Jedan je u groblju Careve džamije i dekoriran rozetom, karakterističnom za to doba, a drugi u dvorištu Muminbegove džamije u Donjem Polju. Na tome posljednjem grobu očuvao se i prednji i zadnji nišan, a obadva su dekorirana reljefnom ornamentikom: ona na prednjem nagovještava iz-

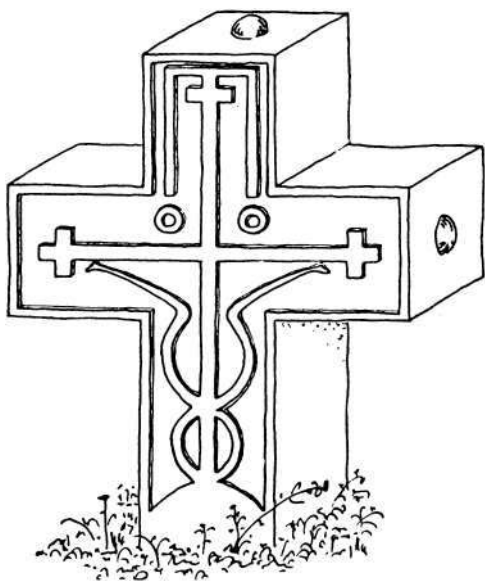
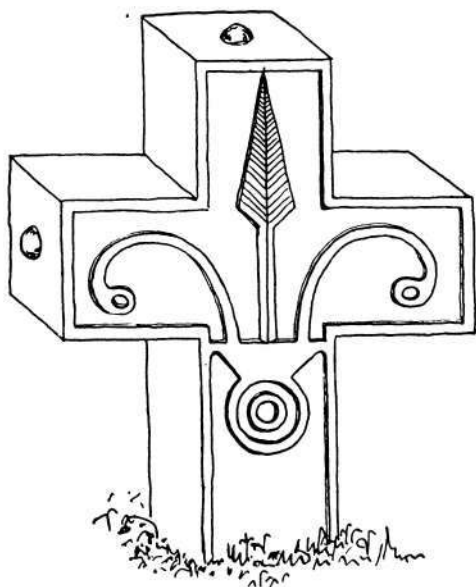
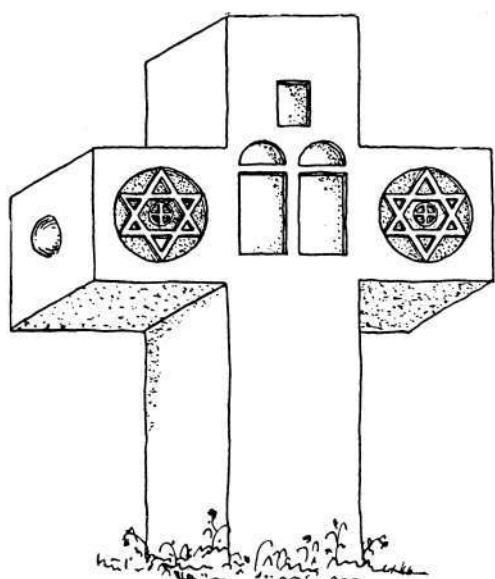
Nadgrobni spomenici uz Muminbegovu džamiju u Donjem Polju

Nadgrobni spomenik sultan-Fatime uz Carevu džamiju

Oblici nišana iz 18 vijeka (groblje uz Carevu džamiju)

lomljeni egipatski luk, a ona, pak, na zadnjem imitaciju stalaktita. Do toga ženskoga groba nalazi se i drugi, na kojem stoji nišan specifičnog, valjkastog oblika, također bez natpisa. Tim nišanima ne može se zasad odrediti doba postanka. Takvi oblici sretaju se češće kod nas na ženskim grobovima u drugoj polovini prošlog i početkom našeg vijeka, ali su ovi nišani nedvojbeno stariji od toga doba.

Treći period obuhvata duže vrijeme od druge polovine sedamnaestog stoljeća pa sve do četrdesetih godina prošloga vijeka. Nišani toga doba rade se od domaćeg kamena i na domaćem tlu, a po veličini u odnosu na one tanke mramorne iz drugog perioda, poprimaju jače dimenzije. Oblici se diferenciraju na više varijacija, a javlja se i figurama ornamentika kao čest pratilac. Najstariji datirani nišani iz tog perioda nalaze se u groblju uz lijevu stijenu Careve džamije, a obilježavaju grob nekoga Sulejman bega, sina Hadži-Husejnova, koji je umro u mjesecu džum II 1137 (15 II—15 III 1724). Od ostalih karakterističnih pretstavnika toga doba ističem još dva datirana spomenika, također u groblju uz Carevu džamiju. Jedan je muški, ima u presjeku čak oblik osmerokuta, a gornji mu je dio već raščlanjen na vrat, turban i vrh, koji treba da pretstavlja šiljak kape. Na jednoj plohi lijepo je prikazana karakteristična turska sablja krivosjeklica (vidi skicu na prednjoj strani). Spomenik potječe iz god. 1177 (1763—1764), koja je uklesana na jednoj plohi na tome nišanu. Drugi spomenik pokazuje posve drugačije oblikovanje; to je tipični ženski nišan toga perioda. Obilježava grob sultan-Fatime, čija se mahala spominje u Foči već god. 1600, a nastao je tek u prvoj polovini prošloga vijeka, upravo 17 V 1826, kako nam to kazuje natpis na prednjem nišanu. Nišani su usađeni u sarkofag od kamenih ploča, koji je danas već prilično ruševan.

Četvrti period fočanskih i uopće bosanskih nišana, koji traje do danas, karakterizira uniformiranost, u kojoj preovlađuje oblik reformaškog fesa, pomanjkanje smisla za bilo kakvim umjetničkim izživljavanjem i čisti obrtnički profit. Tada se ti spomenici rade u velikom broju bez narudžbe, kao roba koja čeka na nepoznatu mušteriju. Takvih spomenika danas ima najviše u Foči, ali nije vrijedno da se ovdje dulje na njima zadržavamo.

KRSTOVI. Fočanski pravoslavci imali su u prošlosti dva groblja, jedno na Kaurskom Polju, a drugo daleko gore iznad Varoši i crkve u vrlo strmu kraju Crnoga Vrh. Groblje na Kaurskom Polju napušteno je davno, a poslije njega i ono drugo iznad crkve, i danas se pokopavanje vrši u novom groblju, jugoistočno od grada, a u blizini Čohodar-mahale i pri samoj lijevoj obali Čehotine. Nas ovdje zanima ono drugo, staro groblje iz-

Tri vrste prastarih motiva na nadgrobnim spomenicima u starom srpsko-pravoslavnom groblju u Foči

nad Varoši i crkve. Nekropola je situirana na jednom malom zaravanku i gusto zasađena sa stotinjak nadgrobničkih spomenika, među kojima prevladavaju samo kameni krstovi, usađeni izravno u zemlju i bez ikakva postolja ili okvira. Dobar broj spomenika ima natpise, i po njima se daje zaključiti da nekropola nije starija od prošloga vijeka. Svi ti krstovi rađeni su u dobroj klesarskoj tehnici i u posve jednakom, gotovo standardnom obliku. Stariji imaju zanimljiv klesarski dekor, pa po njima dobiva vrijednost i čitava nekropola. Dekor, koji prekriva prednju, a ponegdje i zadnju stranu spomenika mahom je geometrijskog sastava i nije tu donesen samo radi ornamentalnih ugođaja, nego, nedvojbeno, i kao simbolika dubljeg značenja, koju će tek trebati riješiti. Među tim spomenicima osobito su značajna tri, čije skice ovdje donosim. Na prvome se dekor sastoji iz lika prozora s polukružnim lukovima u središnjem dijelu plohe, te dviju šesterokrakih zvijezda u horizontalnoj osi, u čijim se središtima nalaze mali krstovi, uokvireni kružićima. Na drugome spomeniku među trima ornamentima dominira stilizirani motiv stabla s granama u vertikalnoj, središnjoj osi monumenta. Na prednjoj plohi trećega spomenika ističu se dva motiva: veliki krst u središnjim osima spomenika s tri nova i manja krsta na tri gornja vrha, te, drugi motiv, dvije zmije s jako naglašenim tankim vratovima i krunama ili čubama na glavi, koje se uzdižu iz zemlje na dvije strane simetrično prema vertikalnoj osi i nose na glavama krst.

Svi ti ornamenti su u prvom redu signumi, koji imaju određeno značenje i porijeklo u davnoj prošlosti. U tumačenje motiva na prvome spomeniku zasad se ne smijem upuštati, samo naglašavam da je četverokraka zvijezda kod nas vrlo rijedak motiv na pravoslavnim nadgrobničkim spomenicima. Na drugome, pak, spomeniku stilizirano stablo prikazuje — držim — t. zv. drvo života, motiv prastare neolitsko-megalitske kulture, koji se u ovome dijelu Evrope jedino još kod nas očuvao. Posebno je značajna pretstava zmija, upravo zmijskih careva na trećem spomeniku. U

prastarim kulturama zmija je bila simbol podzemlja i svijeta umrlih, a ta simbolika zadržala se kod nas sve do naših dana. Sretamo je još gdje-gdje na guslama, koje opijevaju djela pokojnika i izazivaju sjećanje na njih, a ovdje, na našem primjeru, zmija kao signum svijeta umrlih predstavljena je izravno na nadgrobnom spomeniku, dakle na objektu koji stoji još u tješnjoj vezi sa svijetom umrlih.

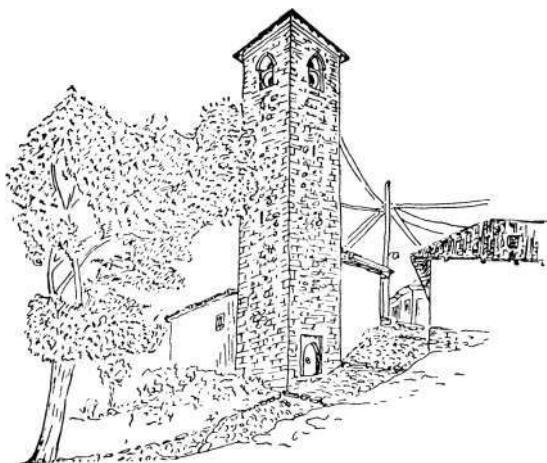
TURBETA, mauzoleji nad muslimanskim grobovima, u Foči su, u odnosu na druga veća mjesta u Bosni, malobrojna. Ima ih svega tri. Dva su u sastavu tekije više varoši, i njihova je arhitektura prikazana kod opisa tekije. Treće, pak, turbe, spomenik uz Aladžu džamiju nad grobom Ibrahim bega, sina Hasan-čelebije Nazira, predstavlja daleko vredniji arhitektonski spomenik. To je otvoreni tip turskih mauzoleja s masivnom kupolicom i četiri kamena stupa na nešto uzdignutom postolju, koji nose tu kupolicu kao glavni elemenat objekta. U osnovi ima kvadrat sa stranicama od 3,73 m, a visina mu do pod kupolicu iznosi 5,47 m. Kupolica, koja je izvedena od lakoobradive sedre, oslanja se na četiri stupa preko četiri ukusno izvedena kamena luka, koji nadomještaju arhitrav između stupova. Kamene baze i kapiteli stupova, a potom i opća elegancija u omjerima i u samoj izvedbi pokazuju potpunu identičnost s takvim oblicima i radovima na samoj džamiji Aladži, što je dokaz da je turbe nastalo istodobno kad i sama džamija i, nedvojbeno, radom istih neimara, a to nam potvrđuju i godine, naznačene u samim natpisima nad tim objektima. Džamija je građena godine 1550, a u ljeto (17—26 VI) te iste godine umro je Ibrahim beg i tu pokopan. Narodno predanje veli da je to turbe gradiro Hasan Nazir za sebe, ali kad mu je umro sin još za njegova života, ukopao je njega tu. Kronološki je to potpuno moguće, jer je i Hasan Nazir doista tada bio pri kraju života i umro, kako znamo, do tri godine izatoga, god. 1553. Evlija Čelebija pogrešno navodi da je u tome turbetu pokopan osnivač Aladže.

11. SAHAT-KULA

Najstarija vijest o satu u Bosni uopće vezana je upravo za Foču. Takav sat (*horologium*) imao je hercegovački sandžakbeg Sulejmanbeg u Foči već u septembru god. 1493, a poslaše mu ga na dar Dubrovčani. I Sulejmanbegov nasljednik u Foči Ahmedbeg Vranešević dobio je nešto kasnije, god. 1498, takav dar od Dubrovčana, sat bez utega (*horologium sine contrapensis*), a istodobno i Ahmedbegov bezimeni posinjak dobio je drugi sat s utezima, vrijedan

šest dukata.¹²⁸ To su, možda, bili prvi satovi koji su se pojavili u Bosni i Hercegovini. Poslije je takvih kronometara bilo u Bosni sve više. Od kraja, pak, šesnaestog stoljeća počinju se kod nas uspostavljati i javni satovi na zasebnim kamenim tornjevima, *sahat-kulama*. U Bosni i Herce-

¹²⁸ Truhelka, Tursko-slovenski spomenici, str. (separata) 215 i 217.

Sahat-kula Mehmed-paše Kukavice u Foči

govini izgrađen je u svemu dvadeset i jedan takav objekat, a jedan je od njih bio u Foči. Ta fočanska sahat-kula, koja, s izvjesnim prekidima u prošlosti, radi i danas, nastala je šezdesetih godina osamnaestog stoljeća. Situira na samom brijegu, što se uzdiže iznad središta grada te sa susjednom munarom i kupolom Kukavičine džamije osobito ističe cio taj kraj i daje zasebnu siluetu gradu. Taj objekt, građen od dna do vrha od nežbukana kamena, ima oblik četvrtaste prizme, visoke oko 20 m, koja se završava niskim šatorastim krovom od kamenog materijala sa pokrovom od lima. Osnovica joj ima četverokut sa vanjskim stranicama od 3,10 i 3,20 m. U unutrašnjost vode vrlo mala vrata na svod, čija visina iznosi tek 95 cm, a do samog stroja sata, koji je smješten ispod samog krovista i ima kazaljke na sve četiri strane, vodi drveno stubište; krakovi stubišta leže uz same stijene, a podest i svako me uglu. Iznad kružnih ploča s kazaljkama u vanjskim stijenama ostavljeni su na objektu zasebni

otvori u obliku šiljastog luka, te oni, osim toga što omogućuju širenje zvuka zvona iz unutrašnjosti, i dekorativno djeluju na građevini.

Taj je objekat u Foči općenito poznat kao zadužbina Hadži-Mehmed-paše Kukavice, koji je baš u neposrednoj blizini pogradio i druge svoje objekte: džamiju, medresu, mekteb, han, a vjerojatno i hamam. Nema razloga osporavati to mišljenje, jer sama tehnika izvedbe toga objekta apsolutno ukazuje na ono isto doba, u kojem je pravljena i Kukavičina džamija. Međutim, u Kukavičinoj vakufnami iz god. 1758, u kojoj se navode njegovi objekti u Foči i drugim mjestima, nema spomena toj sahat-kuli. Ali tu se ne navode ni neke njegove druge zadužbine, upravo vakuf za tekiju u Foči te medresa i hamam u Travniku, za koje dokumentarno znamo da ih je osnovao paša Kukavica. Po tome proizlazi da je sahat-kula zajedno s tim drugim zadužbinama dovršena nešto poslije god. 1758, kad je legalizirana njegova prva vakufnama, a vjerojatno prije 1761, kad je Mehmed-paša bio prognan iz Bosne i bio smaknut.

Imamo jedan podatak da je god. 1844 sat na toj kuli bio pokvaren, i da ga je te iste godine popravio neki sahačija, koji je dobavljen odnekle sa strane naročito u tu svrhu. Taj podatak sačuvao nam se u jednoj ispravi od 3 džum. I. 1260 (21 V 1844), zapravo jednom popisu fočanskih građana za koje se pretpostavlja da će za troškove opravka dati novčane priloge, budući da sam vakuf, navodi se u ispravi, nema sredstava za opravak. Iz popisa se vidi da je priloge dalo petnaest osoba, a devetorica nisu priložili ništa.¹²⁹

Početkom Drugog svjetskog rata stroj od sata je upropašten i djelomično raznesen, i sahat-kula nije odbijala sate sve do god. 1954, kad je sat popravljen i ponovo stavljen u uporabu.

12. MOSTOVI

Sve do poslije Okupacije u Foču se ulazilo i iz nje izlazilo preko dvije skele na Drini i dva mosta od kojih je jedan bio na Drini, a drugi na Čehotini.

Od dvije skele, prelaza preko Drine, jedna je bila u zapadnom dijelu varoši, upravo pod Spilama i radila sve do iza Okupacije. Tom su se skelom poglavito služili seljaci s lijeve obale Drine donoseći na tržište drva i poljoprivredne proizvode i odgoneći iz grada potrebnu robu.¹³⁰ Biće da se

tuda prevezao i mletački bailo Pavle Kontarino god. 1580 idući, kako smo naprijed naveli, iz Mletaka u Carigrad i ističući da se sa svojom pratnjom s velikom mukom prevezao tu lađom preko Drine.

Druga skela na Drini bila je u Donjem Polju, upravo na mjestu današnjeg željeznog mosta. Nje se više ne sjećaju ni najstariji građani Foče, ali se za nju zna iz pouzdanog historiskog izvora. To je izvještaj papinskog poslanika Bartolomeja Kašića od god. 1612–1618. On je na putu iz Dubrovnika u srednju Bosnu, navodi u svom dnevniku, naišao kroz Foču krajem god. 1612, prošao kroz samu varoš rano izjutra, prešao tu preko rijeke Čehotine mostom a potom izbio u ravnice

¹²⁹ Neregistrirana isprava u arhivu fočanske porodice Muftić u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

¹³⁰ Đemidžija je naplaćivao prijevoz. Pričaju stariji ljudi, koji su zapamtili tu skelu, da je drvar s konjem, koji je nosio drva u Foču na pazar, davao dva »suka« (oblice, cjepanice) za prijevoz u grad i natrag.

(dakle, današnje Donje Polje) i tu se prevezao na lijevu obalu Drine lađom, koja mu je tako velika da u nju može stati pedeset konjanika i konja zajedno s prtljagom. Iz Kašićeva dnevnika vidi se još da je tom lađom upravljao neki skeledžija musliman i da je naplaćivao prijevoz.¹³¹

Današnji željezni most na mjestu gdje je bila ta donja skela na Drini započeo se graditi u junu 1882, a dovršen je i predat prometu 22 oktobra 1884, dakle za nešto više od dvije godine. Ima dužinu od 180 m, a projektirao ga je pionirski natporučnik Krichbaumer.¹³² Prema kazivanju starijih Fočaka, na tome su mjestu Austrijanci najprije izgradili drveni most, a poslije današnji željezni.

Preko rijeke Čehotine vodila su do Drugog svjetskog rata dva mosta, obadva drvena, donji, koji i danas postoji, i gornji, koji je upropašten u Drugom svjetskom ratu i do danas nije obnovljen. Onaj donji, ispred današnjeg Doma Jugoslavenske armije nastao je nešto poslije Okupacije i ne ulazi u naše detaljnije razmatranje. Gornji pak most stajao je upravo na izlazu Donje čaršije na Čehotinu, tako da su neposredno uz njega i s jednu i s drugu stranu prilaza na lijevoj obali stajali dućani. Kako je taj most sve do iza 1878 bio jedina veza dijelova grada na dvije obale Čehotine, bio je dosta frekventan. Nemamo podataka kad je prvi put nastao tu most, ali je sigurno da je od postanja bio drven. Od putopisaca, čije smo izvatke o Foči naprijed naveli, spominje ga još god. 1533 Kornelij Duplicij Šeper, zatim 1580 Pavle Kontarino i 1613 Bartolomej Kašić. Novi most na tome istome mjestu sagradio je tu i bosanski vezir, inače rođeni Fočak Mehmed paša Kukavica god. 1758 ili nešto i prije toga, a navedene godine legalizirao je svoju vakufnamu i njome uvakufio niz koristonosnih objekata, od čijih će se prihoda održavati i taj most. Ne zna se kolikog je vijeka bila ta Kukavičina zadužbina.

Drugi most na rijeci Drini, preko kojeg je vodio saobraćaj u Foču, bio je na Brodu više Foče, upravo ondje, gdje stoji onaj današnji. Tokom prošlih vjekova bilo je tu građeno i rušeno pa opet građeno više mostova na istim temeljima. Prvi most na tome mjestu sagrađen je između godine 1559 i 1572 i bio je od drvenog materijala. Za to imamo potvrdu kod spomenutog putopisca Melchiora pl. Seydlitza iz god. 1559 koji bilježi da se na izlasku iz Foče prema Dubrovniku putnici *prevoze* na drugu obalu, te u putnim bilješkama također spomenutog francuskog putnika Philippa du Fresne-Canaye-a iz god. 1572 koji ističe, ulazeći u Foču od dubrovačke strane, da je prešao rijeku

Drinu drvenim mostom. Podrobnije podatke o tome istome mostu dali su nam kasnije, kako smo citirali, tajnik francuskog poklisara na Porti Lefevre god. 1611 i, naročito, turski putopisac Evlija Čelebija. Konstrukcija i veličina mosta skrenula je pažnju obadva ta putnika, i prvi bilježi da je taj veliki drveni most duži od mletačkog Rialta i, što je naročito važno, da ima jedan jedini svod, poduprt na oba kraja, a Evlija Čelebija pak 1664 daje detaljan opis toga mosta, koji smo u prijevodu već naveli. Iz obadva ta opisa se vidi da je taj most imao konstrukciju vrijednu naročite pažnje. Dva sistema jakih drvenih greda redali su se konzolno od jedne obale prema drugoj u više vertikalnih slojeva tako da je svaki gornji sloj prelazio donji i time se približavao središtu raspona mosta, koje se opet povezivalo daljnjim gredama, vežući čvrsto u jednu cjelinu dva konzolna sistema s dviju obala i tvoreći tako u optičkom smislu zanimljiv oblik luka. Bilo je još takvih mostova kod nas, ali vrlo malo, a neki su čak bili na čitavoj površini i natkriveni dvostrešnim drvenim krovom koje je priječilo dovod oborina na kolovoz i time štitilo konstrukciju od vlaženja i propadanja.

U vezi s mostom na tome istome mjestu imamo još tri važnija podatka. Prvi je iz god. 1612, a to je dnevnik spomenutog papinskog poslanika Bartolomeja Kašića, u kojem autor ističe na Brodu *kamenitu* ćupriju s lukom. Taj podatak o vrsti materijala, od kojeg je građen most, nije u skladu s onim iz 1572 i 1611, a pogotovo onim Čelebijinim iz 1664, jer podaci iz sve tri te godine izričito naglašavaju drvenu konstrukciju. O kakvom drugom mostu u okolini ne može biti ni govora, i biće posve vjerovatno da je Kašić pogrešno donio taj podatak. Drugi podatak sadrži jedno pismo budimskog vezira, a inače na svu priliku domaćeg čovjeka, rodom baš od Foče, Musa-paše, od 25 februara 1645 godine, kojim on moli Dubrovčane da mu šalju majstore za gradnju jednolučnog mosta preko Drine na Brodu kod Foče.¹³³ Pozivaju se dubrovački majstori, a oni su, kako znamo, isključivo kamenari, znači da se kanio graditi jednolučni most kamene konstrukcije. Zamisao, međutim, nije ostvarena, a to nam jasno potvrđuje putopis Evlije Čelebije u kojem još sretamo na tome mjestu onaj Lefevrov drveni jednolučni most, doduše već labilan, dotrajavao, ali ipak čitav. Evlija Čelebija za njega ističe da je zadužbina sultana Sulejmana i da je taj sultan ostavio za njegovo održavanje dvanaest sela, no to ne bi moralo biti posve tačno, ali u svakome slučaju ukazuje na starost toga objekta. Treći podatak o tome mostu nalazimo u spomenutoj vakufnami bosanskog vezira Mehmed-paše Kukavice od god. 1758. U toj ispravi navodi

¹³¹ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, str. 342. — Dr. F. M. i (Zagreb), Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine sedamnaestog stoljeća. *Glasnik Zem. muzeja*, XVI/1904, str. 258.

¹³² *Bosnische Post*, 1/1884, br. 84 (23 X), str. 3. — Die Drinabrucke bei Foča. *Ibidem*, 1/1884, br. (26 X), str. 2 (opis mosta i rada na njegovoj izgradnji).

¹³³ Derviš M. Korkut, Nešto o turskim dokumentima Arhiva drubrovačkog. — *Glasnik Zem. muzeja*, god. 1928, sv. za historiju, str. 157.

se kao Mehmed-pašina zadužbina, pored velikog mosta preko Čehotine, još veliki most preko Drine također, navodi se doslovno, u kasabi Foči. Nismo posve sigurni gdje je bio taj most. Ako doslovno shvatimo smisao vakufname, onda je taj objekt bio podignut u užem gradskom području, najvjerovatnije bi bilo u Donjem Polju, ali nema nikakvih drugih podataka koji bi to potvrđivali. S dosta više vjerojatnosti se može uzeti da je i taj most bio sagrađen upravo na Brodu, dakle na mjestu gdje je i prije toga počivao onaj drveni jednolučni, dotrajali. Za tu drugu pretpostavku govori i narodno predanje, koje se do danas sačuvalo u Foči, te niz historiskih podataka, za koje se, međutim, ne može tvrditi da su tačni.

Kako se vidi, na navedena dva mjesta na Drini i Čehotini tokom minulih vjekova bilo je izgrađeno više mostova. Takvu gradnju uvjetovale su dvije činjenice: dotrajavanje mosne konstrukcije te jedna dalja pojava, poplave navedenih rijeka, koje su nekad bile i katastrofalne. Poznate su nam tri takve jače poplave u kojima su stradali i mostovi u Foči. Prvi poznati potop Foče bio je 13. septembra 1088 (9 XII 1677) godine. Uslijed dugotrajnih kiša i provala oblaka Čehotina je toliko narasla da je uništila, između ostalog, džamiju u Čohodarmahali i most uz Donju čaršiju. Drugi potop Foče

dogodio se mjeseca šabana 1143 (19 II—9 III 1731), a bio je još jači od onoga prvoga. Nivo Drine i Čehotine toliko se digao da je potopio i mostove i sedam fočanskih mahala: Hasan-Nazirovu ili Aladža mahalu, Mustafa-pašinu, Devovu, Ali-pašinu, Muminbegovu, Džaferbegovu pa čak i Šejh Pirijinu. Tom prilikom je potpuno uništeno u tim mahalama oko dvije stotine kuća. Čehotina je bila toliko nadošla, da se nije pokorila ni samoj Drini, izlila se visoko i daleko iz korita i doprla do velikog groblja, a Drina pak nadošla i preljevala preko mosnih kamenih kula na Brodu. Neki je Fočak to ovako prikazao u narodnoj pjesmi:

Dvije su se vode zavadile,
Čehotina i zelena Drina,
Čehotina Drini govorila:
»Drino vodo, što si se pon'jela,
zar će valjaš drvlje i kamenje?
Pričekaj me i sutra do podne,
dok ja dodem mutna i krvava
i pronesem Ireiza dvore
i u njima lijepu djevojku.«¹³⁴

Treći, također znatniji potop Foče bio je na Lučindan 1737 godine. Drina i Čehotina odnijele su tom prilikom u Foči mostove, jedan han i sve kuće koje su se nalazile uz obalu.¹³⁵

13. LONDŽA

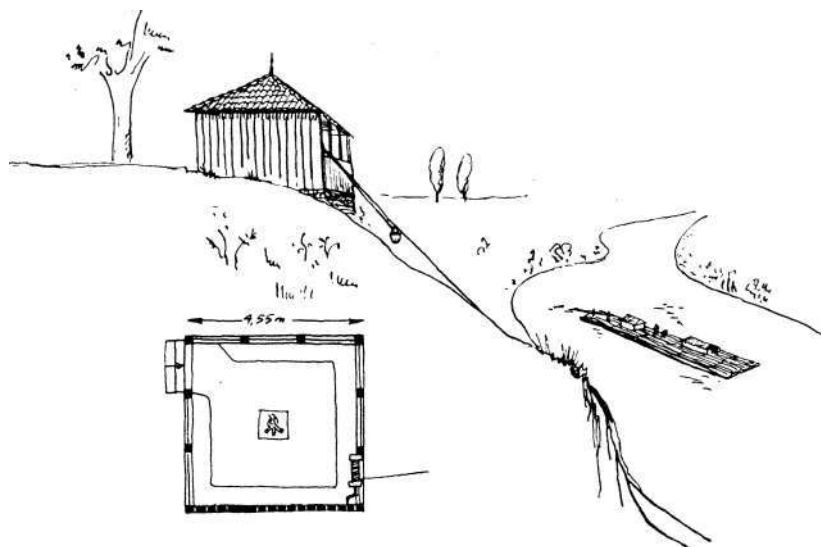
Na kraju ovoga prikaza arhitektonskih spomenika u Foči vrijedno je nešto reći i o jednom zasebnom objektu, londži, kakvu je kod nas imala jedino Foča. Londža (od tal. *loggia*) u Bosni znači prostoriju, u kojoj članovi esnafa drže sastanke, te i sam upravni odbor jednog esnafa, a potom i zaseban objekat u kojem se sijeli, zabavlja, pije, svađa i miri, te je u tome smislu poznaje osobito naša narodna pjesma (Pivo piju age Udbinjani, na Udbini u londži kamenoj). Londža u Foči ima upravo to zadnje značenje. To je zapravo kiosk, kome je samo podnožje bilo od kamena, a sva ostala konstrukcija od drvenih elemenata pod četverostrešnim šatorastim i ćeremitnim krovom sa šiljkom (»mizrakom«) na samome vrhu; objekat lagane, treperljive arhitekture, koja je potpuno odgovarala svojoj namjeni. Sagrađen je na samoj visokoj obali Drine u Gornjem Polju, nešto niže Memišah-

begove (Nazorove) džamije. U toj londži iskupljali su se Fočaci tamo u smiraje sunca i sijelili uz duhan i kavu, što ju je tu, pred očima gostiju, spravljao poseban službenik. Rješenje unutrašnjeg prostora bilo je potpuno u skladu s namjenom objekta: kvadratični prostor, uzdignut iznad puta za tri stube, sa sjeverne strane, od udarca vjetra zatvoren, a na ostale tri strane potpuno otvoren, da gosti mogu meračiti u zelenoj Drini i još zelenijoj i romantičnoj okolini. Gosti su sjedjeli na

¹³⁴ Podaci o obadvije te poplave sačuvali su se na koricama jednog turskog rukopisa što je bio u posjedu džematskog imama u Bosanskoj Dubici Muhameda Hilmiye Cengića. Tu je priopćen i tekst navedene narodne pjesme na našem jeziku. Sve te podatke anonimnog fočanskog kroničara, koji je sigurno živio u drugoj polovini 18. stoljeća, što se zaključuje po spomeni Kukavičina mosta na Brodu, Muhamed Hilmiya Cengiće je god. 1936 ustupio prof. H. Kreševljakoviću, a ovaj najljubaznije meni pri sakupljanju građe za ovaj rad.

¹³⁵ Muvekit, Tarihi dijari Bosna (rukopis u GH biblioteci), sv. II. sub a. 1149.

Londža nad Drinom, tlocrt i rekonstruirana perspektiva

sećiji, koja se protezala uz svečetiri stijene, a na samoj sredini prostora bilo je malo ognjište, na kojem se spravljala kava. Sve do god. 1894, dok nije proradio moderni gradski vodovod, voda za kavu u tome kiosku dobavljala se izravno iz korita Drine, koje leži duboko dolje ispod kućice. U tu svrhu služila je posebna naprava: vitao ili čekrk u samome kiosku sa željeznim užetom od londže do vode kojim se spuštala i dizala kova s vodom. Taj posao obavljao je obično kahvedžija, ali su se i gosti pokatkad time zabavljali i na taj način se izivljavali.

Londža je radila sve do posljednjeg rata, a sama zgrada, već dotrajala, oborena je god. 1947. Očuvani su se jedino još kameni temelji s vanjskim dimenzijama 4,55 X 4,55 m. Priložena skica tlocrta i perspektive napravljena je na samome mjestu na osnovi ostataka temelja i detaljnih opisa, koje su dali mještani. Kad je, pak, taj objekat nastao, ne može se ništa sigurno reći. I najstariji ljudi u Foči kazuju da ga od malih nogu pamte istog onakvog, kakav je bio i u posljednje vrijeme. Budući da je objekat stajao u neposrednoj blizini Memiśahbegove džamije, jedno narodno predanje veli da je londžu osnovao još sam Memiśahbeg. Po tom predanju, koje se ne može ni pobijati ni dokazivati, londža bi bila utemeljena još prije god. 1585, kad je već Memiśahbeg umro.

Foča je doista još u šesnaestom vijeku imala sličnih objekata odnosno lokala, u kojima se pekla kahva i držali sastanci. Zaključujem to po tome, što se u obračunu vakufa Memiśahbega na-

vode u Foči još god. 1600 dvojica kahvedžija dakle zasebnih obrtnika, koji su spravljali kavu i njome gostili građanstvo. Iz toga samo po sebi proizlazi da su tada u Foči bile najmanje dvije kavane, a one sigurno nisu tu otvorene baš te godine, nego bar koju godinu, ako ne i više, prije toga. S kavom su se Turci upoznali u Egiptu i Jemenu za vrijeme ratova sultana Selima I, a prva kavana u Carigradu otvorena je god. 1534. U Bosnu, pak, došla je kava negdje u drugoj polovini šesnaestog vijeka, a prva poznata kavana kod nas spominje se u Sarajevu god. 1592.¹³⁶ Naši, pak, gornji podaci ukazuju da su i u Foči rano otvoreni takvi lokali. Po vremenu poznatih vijesti, Foča je, štaviše, mjesto u Bosni, odmah poslije Sarajeva, u kojem se spominje kahvedžiski obrt.

U prijašnja vremena nije bilo dovoljno ručnih mlinova, u kojima bi se mljela kava, a koliko ih je i bilo, oni nisu mogli zadovoljiti potrebe u kavanama, gdje se dnevno trošila veća količina kave. Zato su kahvedžije prženu kavu tukli u zasebnim kamenim, a negdje i u drvenim stupama, t. zv. dibecima. Jedan takav dibek nekog starog fočanskog kahvedžije našao sam uzidan u ogradi groblja Careve džamije. Usljed duge upotrebe dno mu se bilo prošupljilo, pa ga je vlasnik odbacio.

¹³⁶ F. Spaho, Prve kafane su otvorene u našim krajevima, Novi behar, V/1931—1932, str. 41—42. — H. Kreševljaković, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (Od 1463 do 1878), *Godišnjak Istorijskog društva*, godina 1949, str. (separata) 29.

Ornamenat u srebrenoj žici, inkrustiran na drvenom stocu, rad Arse Šundurike

IV

UMJETNIČKI OBRTI

Foča je u prošlosti bila istaknuto mjesto na drumu koji je povezivao Istok sa Zapadom i grad s relativno visokom trgovačko-obrtničkom ekonomikom. Stoga je posve prirodno da su se u takvim uslovima među trideset i dva obrta u tome gradu razvili i takvi zanati, u kojima nije bila primarna samo korisnost izrađevina, nego istodobno i težnja da se zadovolji i luksuznim, upravo umjetničkim potrebama čovjeka. A takvih je zanata doista bilo nekoliko u Foči i doživjeli su tu visok procvat i po broju obrtnika i po umjetničkoj vrsnoći njihovih proizvoda. Mi takve obrte smatramo umjetničkim i više vrijednim stoga, što su njihovi produkti nastajali uz suradnju materije i višeg zanatskog znanja, upravo kreativnih osjećaja koji su vodili radnikovu ruku. Posljednje i dosta rijetke izrađevine starih fočanskih majstora bude u nama uspomenu na jednu razgranatu, ali već potpuno utrnutu umjetnost i sami u sebi kriju veliku izražajnu moć. U dotjeranim i

obicima i dekoru tih izrađevina ogledaju se ne samo osjećaji, nego već utjelovljene misli čitave plejade znanih i neznanih obrtnika. To nisu više pojedinačni dokumenti svoga vremena, kao ostali pisani izvori, oni, preko svojih oblika i dekorne muskulature predstavljaju otkrivanje čitavog malog svijeta, koji su nosili u sebi pojedini obrtnici. Istina, osnovni oblici i sama zanatska tehnika došli su sa strane, iz starijih umjetničkih centara. No, povodjenje za dobrim uzorima i već utrtim tehnikama poznato je i dokazano na čitavom nizu umjetnina širom svijeta, a one nimalo ne gube od svoje vrijednosti, pa, prema tome, ti strani uzori ne umanjuju vrijednost ni fočanskog umjetničkog zanatstva. Važna je konstatacija da su takvi obrti postojali u Foči i da su tu živjeli ljudi, koji su se znali umjetnički izražavati i koji su tu umjetnost kao duševnu svojinu prenašali, kako ćemo dalje pokazati, s koljena na koljeno, i podržavali je kroz jedan vrlo dug period.

1. BIČAKČIJE ILI NOŽARI

U prijašnja vremena, dok je ratnik izlazio na bojno polje s klasičnim, hladnim oružjem, izrada dugih noževa u Foči bila je vrlo razvijena i na veliku glasu. Takvi noževi izrađivali su se i u Sarajevu, ali je Foča u tome daleko prednjačila i takmičila se sa samim Carigradom. Na taj sud navodi nas svjedočanstvo poznatog francuskog učenjaka Ami Boue-a, koji je god. 1836 i 1837 prokrstario sve naše krajeve i dobar dio onovremene Turske i koji ovako o tome piše: »U nekim gradovima prave se izvrsni noževi, po oštrocima damascirani, bijelog balčaka i često ukrašeni granatima ili crvenim staklom. Foča i Carigrad su na glasu za ovu vrstu noževa u drvenim ili kožnim koricama, koji se nose o bedrima (da vise) ili za pojasom. Ti se noževi prave i u Sarajevu i drugdje, ali najbolji i najjeftiniji dolaze iz spomenuta dva mjesta, gdje se prodaju po sedam groša za jedan komad.«¹³⁷ Nožarski obrt u Foči je relativno vrlo

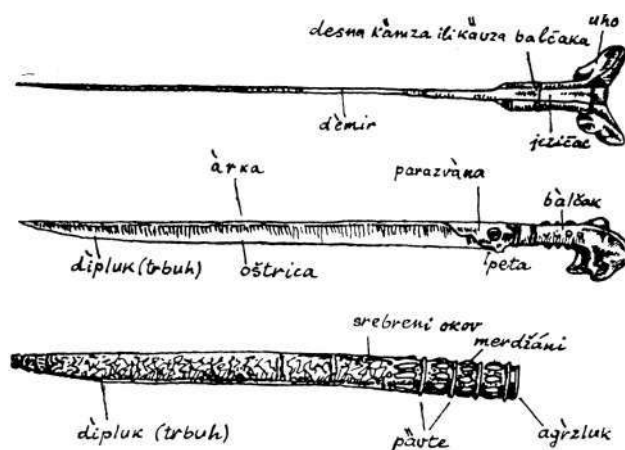
star. Prva poznata vijest o tome obrtu u tome mjestu potječe iz god. 1600, kad se, kako smo pokazali, spominje bičakčija Durak iz Džami Atik-mahale kao dužnik zajma Memiśahbegova vakufa. No, tim jednim podatkom ne možemo ocijeniti starost, a još manje razvijenost i kvalitet toga obrta u Foči. Tu prazninu upravo nam sjajno popunjava francuski putopisac Lefevre, koji je, uskoro iza toga prvog spomena, god. 1611 prošao kroz Foču, vidio taj obrt i dao o njemu kratke, ali značajne podatke: »U tome gradu pravi se mnoštvo noževa, na glasu ne zbog čvrstoće, nego zbog ukusne izrade«. Dakle, ono »mnoštvo noževa« jasno ukazuje na razvijenost toga obrta u Foči u to doba, a glas o ukusnoj izradi govori i o kvalitetu proizvoda. Sasvim je logično da se taj obrt nije mogao tu razviti do te visine preko noći i neposredno pred Lefevrov prolazak kroz Foču. Zato je sigurno trebalo dosta godina i više generacija. Proizlazi da taj obrt datira sigurno od polovine šesnaestog stoljeća, a vrlo lako još i otprilike, dok su se iskorišćavali okolni željezni rudnici, koji su davali željezo kao glavnu sirovinu toga obrta.

¹³⁷ Ami Boue, *Die Europäische Türkei*, Bd. II, Wien 1889, p. 56. — V. Čurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Z. M.*, LV/1943, str. 99.

Velik broj nožara radio je tu neprekidno sve do god. 1878, kad su dugi noževi bili kod nas izbačeni iz upotrebe. Stariji ljudi kazuju da je samo u posljednje vrijeme bilo tu oko sedamdeset nožarskih tešdajeva, t. j. radnih klupa, mjesta. Jedni su nožari imali dućane i radili u čaršiji, a drugi, u mnogo većem broju, radili su samo kod kuća po mahalama, jer u čaršiji nije bilo dovoljno prostora. Obrtnici koji su imali radionice po kućama snosili su svoje proizvode u čaršiju jednom sedmično, upravo na pazarni dan i prodavali ih trgovcima, koji su ih onda raznosili u druga mjesta u velikim količinama. Vrijedno je istaći veliku solidarnost među tim obrtnicima, o kojoj se i danas u Foči priča. U doba kad se mnogo radilo bila je obična pojava da jedan bičakčija, koji je radio kod kuće, pokupi u radnu pregaču potrebni pribor i da ide susjedu, koji se bavi istim poslom, pa da zajedno rade, ručaju i briju se. A uveče, kad bi se prodala roba, priređivali su po kućama sijela, osobito u zimske noći, na kojima bi se zaturala igra prstena kadikad i u »stranu« (pola tovara) jabuka.

Tim obrtom bavili su se u Foči, koliko se zna, samo muslimani, i bile su poznate porodice, u kojima se taj zanat prenosio s oca na sina: Bičani, Bradarići, Čavdari, Delje, Granovi, Jagnje, Kadribegovići, Karabegovići, Kolubare, Krame, Letići, Mezbur, Poje i Redže. Poneki članovi tih porodica produžili su zanat i poslije okupacije te od starih izradevina pravili samo male, džepne noževe, ali su i njima davali oblike ubojitih dugih noževa prijašnjih vremena. Godine 1953 živio je posljednji fočanski bičakčija Ibro Karabegović. Radio je ponešto još do kraja god. 1952, a tada je i on zbog bolesti napustio taj zanat. Neki fočanski nožari preselili su krajem osamnaestog stoljeća u Sarajevo i tu nastavili svoj zanat, a po rodnome mjestu prozvaše se Foče.

Osnovne sirovine za izradu noževa bile su čelik, kost te srebro za pokov i dekoraciju. Čelik se, možda, u prvo vrijeme dobivao, kako sam napomenuo, iz same okoline, ali se poslije isključivo uvezio, mnogo i s Istoka, gdje su bile osobito poznate damaštanske i karahorosanske vrste. Kost za pravljenje kamzi, kavzi ili sapi na balčaku ili dršku dobivala se od govedih nožnih zglavaka ili čolana, koji su bili najviše traženi, a potom, za noževe jednostavnije izrade, i od rogov. Budući da veliku potrošnju takve kosti sam grad nije mogao zadovoljiti, to su fočanski nožari dobavljali tu sirovinu i iz drugih mjesta. Poznato je da su takve čolane zakupljivali od sarajevskih aščija i tovarima ih dogonili u Foču. Po saopćenju prof. Kreševljakovića, sarajevski trgovci Čukovići i Besare dobavljali su za potrebe nožara i kosti od sjevernog jelena, t. zv. sobovinu. Taj su artikl dobavljali iz Rusije u buradima i prodavali ga u Sarajevu u Čurčiluku, pa je moguće da

Oblik i nazivi pojedinih dijelova noževa zapasnjaka

Položaj bičakčije pri radu

su se fočanski nožari i odatle snabdijevali. Za noževe jednostavnije izrade upotrebljavalo se za izradu kamzi još i suho šljivovo drvo, pa su se takvi noževi zvali drvenjači za razliku od bjelosapaca, kojih su kamze bile od bijele i polirane kosti.

Nožarski dućani ili radionice bili su uređeni slično kao kazandžiski: uz postrane stijene bilo je jedno ili dva (već prema veličini dućana) oniska postolja, zvane sofe, na kojima su obrtnici sjedjeli podvijenih nogu i radili. Pozadi te prostorije bila je kovačnica s ognjištem, duvačkim mijehom i nakovnjem. Sam proces rada u jednom takvom dućanu ili radionici sastojao se iz nekoliko posve različitih operacija: zagrijavanje čelika i davanje prvog oblika budućem nožu, tj. iskivanje sječiva ili, kako se stručno veli, demira, potom struganje i brušenje sječiva, pa oblikovanje i poliranje kosti za balčak, samo usapljivanje pa okivanje balčaka srebrom i tauširanje sječiva srebrnom žicom te, napokon, izrada i dekoracija samih kora ili korica. Kako vidimo, dosta složen proces, koji se sastoji od niza radnja, od grubog rada, potrebnog za iskivanje sječiva, do projektiranja i

urisanja onih minucioznih ornamenata. Osim jedne jedine manje znatne operacije, o kojoj će biti govora, sve su to radile jedne te iste ruke, i tu je skoro nemoguće ustanoviti prelaz običnog obrtničkog rada u umjetnički. Samo iskivanje sječiva obavljalo se u kovačnici, a sav ostali rad u prednjoj radionici na sofi. Za rad u prvoj prostori, na sofama, služilo je više vrsta sitnog alata, koji je stajao obješen o stijenu iza leđa obrtnika, te manji nakovanj i željezna stezaljka, t. zv. m e n d e l e, u kojima se držao nož pri dotjerivanju. Te dvije posljednje alatke bile su usađene u drvenu kladu, debeli trupac što je položen u prednjem dijelu sofe.

Nožari u Foči izrađivali su i ornamentirali najvećim dijelom dvije vrste dugih noževa zapašnjaka, h a n d ž a r e i j a t a g a n e, koji su se najviše tražili i bili glavni fočanski izvozni artikl. Te dvije vrste noževa razlikuju se međusobno samo po tome, što je u handžara sječivo blago zakrivljeno prema dolje, a u jatagana s gornje strane posve pravo, ravno. Dužina im je iznosila i do 80 cm, a prosječna težina kretala se oko 150 dkg. Neki takvi noževi imali su na hrptu (»arka«) sječiva kaneluru u vidu oluka, pa se po tome zvahu o l u č n j a c i. Nazive pojedinih dijelova tih noževa prikazujem na priloženoj skici. Same kore ili k o r i c e bile su uvijek od drveta, a obloga im je mogla biti trojaka: od srebnog, iscizeliranog lima, a takve su kore najskuplje, potom od obične kože i, napokon, od uvoštenog platna (t. zv. mušemali kore). U Sarajevu su radili i nožari, koji su izrađivali samo kore, pa se zvahu k o r a d ž i j e, ali u Foči ne znaju da se takvim radom koji bičakčija posebno bavio.

Pored handžara i jatagana fočanski su nožari izrađivali još sablje, male noževe, džepne preklopne nožiće ili čakije (t. zv. šklopce), britve za kalemljenje (obrezivanje, oplemenjivanje) voća, mum-makaze za osjecanje svijeća, makaze za papir, što su se nosile uz starinsku tintarnicu divit, a poslije Okupacije bavili su se i usapljanjem košću pribora za jelo, noževa i viljušaka, koje su se mahom izvozile u Austriju. Neki su nožari povremeno čak i puške popravljali, ali im je to bilo posve sporedno zanimanje.

Za fočanske sablje zasad zna samo jako narodno predanje, i čini se da nisu bile pravljene u većim količinama. Stariji Fočaci dobro pamte jednog od posljednjih fočanskih bičakčija staroga kova T o s u n a L e t i č a iz Mustafa-pašine mahale (umro oko 1895) i pričaju za njega da je znao napraviti takvu sablju, koja se dala smotati u kolut. Za male, pak, noževe, pa čak i za čakije znamo dokumentarno da su se tu radili i prije god. 1878, još u osamnaestom stoljeću. U jednoj ispravi od 27 IV 1784, koja pretstavlja zapravo popis zaostavštine iza umrlog H a d ž i - S u l e j m a n a, sina M u s t a f a - č e l e b i j a n a, iz Hadži-Mustafine

mahale u Foči, naveden je i procijenjen, među ostalim, i niz nožarskih proizvoda i nožarskog alata.¹³⁸ Ne navodi se zanimanje umrlog, ali se jasno iz popisa vidi da je bio bičakčija. Tu je navedeno i procijenjeno:

Kalemi (dubačka dlijeta)	400 akči
Noževa jatagana 5 kom.	1200 akči
Mesinganih noževa 54 kom.	770 akči
Čakija 83 kom.	480 akči
Opet noževa 2 kom.	120 akči
Mušemali korica 12 kom.	600 akči
Turpija	60 akči
Opet više korica	7250 akči
Opet drugih korica 21 kom.	600 akči
Čelika 34 oke	1020 akči
Opet 1 nož s koricama	360 akči
Opet 1 korice	180 akči
Malih noževa 5 kom.	100 akči

Iz toga popisa saznajemo i cijenu čelika kao glavne sirovine te pojedinih proizvoda. Tako se u to doba čelik kupovao okom po 30 akči, a po komadu se prodavali: jatagani 240 akči, mesingani noževi 14 akči, čakije 5,78 akči, druga vrsta noževa 60 akči, mušemali korice 50 akči, druga vrsta korica 27,6 akči, treća vrsta korica čak 180 akči, a mali noževi po 20 akči. Zanimljiv je spomen mesinganih noževa (pirinčli bičak), i to u većoj količini. Tu se, sigurno, radi o malim noževima, kakvi se još danas ponegdje izrađuju, a čiji je mesingani držak bio u jednome komadu, katkad i korice. Iz toga dokumenta tako saznajemo da su stari fočanski nožari upotrebljavali i taj metal.

U etnografskoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu vidio sam jednu neobično zanimljivu izradevinu fočanskih nožara: magaze (škarice) za rezanje papira kao sastavni dio divita, koji je pripadao Mehmedbegu Kapetanoviću Ljubušaku. Ta izradovina, kad je čovjek prvi put vidi, uopće ni po čemu ne sliči današnjim škarama. To je po obliku vrlo tanak bodež dužine 22,7 cm, a sastavljen je zapravo iz nekoliko komada, kojima su dodirne ivice tako izbrušene, da čovjek uopće i ne vidi da je to predmet iz više dijelova. Bodež se po potrebi rastvori, i nastaju škarice s oštricama, pa čak i dršcima za prste. Te neobične škarice tauširane su srebrnom žicom po čitavoj plohi od dna do vrha vrlo laganim, suptilnim i preglednim ornamentima iz biljnoga svijeta, pa već i po tome predstavljaju umjetninu prvoga reda. A da su rađene baš u Foči, svjedoči nam sitni zapis u srebrnoj žici na samim škarama, također tauširan, koji glasi: »Ameli Mustafa, kasabai Foča«, što će

¹³⁸ Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1219.

reći »Rad Mustafe, kasaba Foča«. Po saopćenju koje je prije tri godine dao sam prodavalac iz Sarajeva, majstor tih škara bio je iz porodice Ka-

dribegovića, za koju mi već znamo da se od starine bavila nožarstvom.

2. TUFEKČIJE ILI PUŠKARI

To je drugi obrt u Foči koji je bio vezan za metal, upravo čelik te za gotovo sve ostale sirovine, koje su trošili i nožari. Nije taj obrt bio tu osobito razvijen kao nožarski, ali je ipak po kvaliteti proizvoda dostigao prilično visok stepen. Prva poznata vijest o izradi pušaka u Foči potječe iz dosta kasnog vremena, a sačuvao nam ju je također Ami Boue u svom navedenom djelu. Za razliku od proizvodnje noževa, koja je bila u rukama samo muslimana, puške su u tome mjestu kovali i opremali i muslimani i pravoslavni. Od muslimana mi je poznat tufekčija Mehmed iz porodice Ramović, koji je radio polovinom prošloga vijeka. U jednoj ispravi od 20 II 1848 navodi se među osobama, koje su digle zajam od jednog fočanskog vakufa.¹³⁹ Od pravoslavnih, pak, bavili su se tim obrtom Hadživuković i Radović ili, kako se također prezivahu, Šundurike. Ti prvi svojevremeno su se zvali po tome zanimanju Tufegdžići, a zanat su, čini se, napustili prije god. 1878 i postali prvi fočanski trgovci. Posljednji i istodobno vrsni majstori u tome zanatu bili su Risto Šundurika i njegov sin Arso. Radili su prije god. 1878, a kad su te godine austrijske vlasti zabranile proizvodnju i pušaka i dugih noževa, oni su se orijentirali samo na jednu granu svog prijašnjeg zanata, a to je inkrustacija, samo sad na posve drugim predmetima. Risto je umro 2 I 1891 (po starom kalendaru) i pokopan je na starom groblju više crkve, a Arso je živio još kojih petnaestak godina iza oca, tamo

negdje do god. 1907, baveći se sve do smrti starim zanatom. I on je pokopan na starom groblju, ali mu na grobu nema natpisa.

Fočanski puškari kovali su, opremali i popravljali, koliko se zna, dvije neobično luksuzne vrste pušaka: džeferdare i pećanke. Džeferdari ili, kako se još zvali, dževerdeni i dževerlije, jesu duge puške, poznate i vrlo skupe po tome što im je kundak ili jalman cio prekriven sedefom, a cijev i pavte izveze srebro- žicom u vidu bujnih ornamenata, pa im je upravo otud i nastalo ime (arap. dževher — nakit). Za kovanje takvih pušaka u Foči imamo potvrdu kod Ami Boue-a, koji, govoreći o prizrenskim puškama, veli i ovo: »Damascirane puške zovu se dževerdeni ili dževerlije. Ovakvih ima naročito u Hercegovini, u Crnoj Gori i u Arnautu, a mnoge od njih pravljene su u Foči.«¹⁴⁰ Taj nam podatak ukazuje istodobno i na glavno tržište fočanskih džeferdara — Hercegovinu i Crnu Goru.

Druga vrsta pušaka koja se proizvodila u Foči jesu male puške zapasnjače, pećanke, tip koji je dobio ime po gradu Peći, gdje se najprije ili najviše izrađivao. I te su puške bogato urešene, samo u nešto manjoj mjeri i u drugačijoj tehnici u odnosu na opremu džeferdara. Vijest o kovanju pećanki u Foči sačuvao nam je poznati folklorist Vid Vuletić-Vukasović, koji je god. 1887 boravio u Foči i raspitivao se tu za stare zanate pa je sigurno tako dobio podatke i o pušci pećanki.¹⁴¹

3. UMJETNOST KOVANJA I DEKORIRANJA

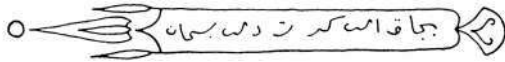
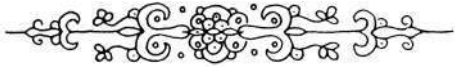
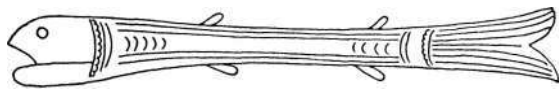
Izrađevine fočanskih nožara i puškara, pri čemu u prvome redu mislim na noževe handžare i jatagane te puške džeferdare i pećanke, prelaze okvire obične zanatske tehnike i dobivaju umjetničko značenje po nekoliko svojih osobina. Već sami oblici tih izrađevina, za koje se nipošto ne može reći da su jednostavni i primitivni, ukazuju na više zanatsko znanje i pravi umjetnički osjećaj za forme. Drugu i osobito značajnu vrijednost tih izrađevina pretstavlja čisto tehničko, upravo metalurško umijeće damasciranja čelika, kojim su se fočanski nožari i puškari također bavili. Damasciranje je kovačko umijeće spajanja čelika različitih tvrdoća. Uzima se jedna šipka boljeg

gvožđa i druga od čelika te se zajedno užaruju, skivaju (svaruju) i polagano hlade. Proces se ponavlja sve dotle dok se ne postigne posve kompaktna masa, tako da se ne može nigdje razabrati da bi se gdje gvožđe od željeza odvajalo. Sječiva i cijevi, napravljeni od tako prerađenog metala, odlikuju se velikom tvrdoćom i elastičnošću. Tako skovana sječiva ili puščane cijevi zakopavale su se u đubre i ostavljale neko vrijeme. Kiseline iz đubreta nagrizle bi mekanije dijelove, a onda bi se sječivo ili cijev brusila ili polirala, i tako su nastajale slikovite linije na površini ili d a m a s t — treća značajka tako sjedinjenih čelika, koja se

¹³⁹ Arhiv porodice Muftić na navedenom mjestu, isprava neregistrirana.

¹⁴⁰ A. Boue, o. c. p. 56,

¹⁴¹ Vid Vuletić-Vukasović, Napomene o narodnom umijeću (Dubrovnik 1913), str. 73.

Ornamentika (taušerski rad) na sječivima dugih noževa

mного cijenila. Za taj rad trebalo je i mnogo vještine i mnogo truda, i po tome se vidi da su fočanski nožari i puškari bili ne samo dekorateri nego istodobno i dobri kovači.

Treća i ponajveća umjetnička vrijednost fočanskih handžara, jatagana i pušaka leži upravo u onom bogatom dekoru, kojim su oblagane takve izradevine. Taj dekor stoljećima je bio svojstven prvenstveno noževima i puškama, i njega je, strogo uzevši, trebalo obraditi u gornja dva poglavlja, ali ga ja ovdje izdvajam u zasebno poglavlje i tretiram kao zaseban umjetnički zanat stoga, što tu umjetnost sretamo i na drugim izradevinama, osim noževa i pušaka, i što se taj zanat poslije god. 1878, kad je nestalo dugih noževa i pušaka, doista izdvojio u zasebnu i samostalnu zanatsku granu. Prema očuvanim primjercima, umijeće dekoriranja, kojim su se bavili fočanski nožari i puškari, pokazuje tri različite tehnike: cizeliranje, tauširanje i inkrustacija. Svaku ćemo zasebno prikazati.

Cizeliranje ili iskucavanje ili, kako naši majstori govore, kalemluk je tehnika ornamentiranja zasnovana na principu reljefnog iskucavanja željenog ornamenta u srebrnoj plohi ili limu, koji je nožarima bio potreban za okivanje balčaka i kora, a puškarima za okivanje kundaka i cijevi malih pušaka te pavi za džeferdare. Poznato je još i cizeliranje u bakru, ali ono spada u posao kazandžija, i o njemu neću ovdje govoriti. U svima gornjim slučajevima nožari i puškari bi najprije skrojili od srebrne pločice željeni oblik okova, a onda bi ga s unutrašnje strane prevlačili kao prst debelom naslagom olova. I tek tada bi nastupao glavni posao: po okovu s mekanom, olovnom podlogom usijecali bi se čekićem i nizom ra-

zličitih dlijeta i probojaca željeni ornamenti, a kad bi posao bio dovršen, okov bi se zagrijavao, te bi se tako topljenjem uklanjalo olovo. A ako bi se želio postići što plastičniji i reljefniji ornament, onda bi se po istom principu iskucavanje provodilo i s druge strane. Kako ta tehnika ornamentiranja u nožarskom i puškarskom zanatu dolazi na vrlo malim ploham, to je majstor prisiljen da na tim malim prostorima pravi i male, upravo minuciozno obrađene ornamente. Rad je, zbog toga, vrlo kompliciran, i kad još spomenem da pojedini primjeri i pored toga pokazuju upravo bujnu kombinatoriku ornamentata, onda takve izradevine u našim očima dobivaju još veću vrijednost. Ornamentalni motivi uzimaju se iz prirode, upravo iz biljnog svijeta, najvećim su dijelom iz orijentalnog dekorativnog inventara. Balčak i korice noža uz te motive imaju još i zgodno raspoređene kućice, u koje su ugrađeni drugi ornamenti — koralji i drugo kamenje u boji. Same, pak, korice ukrašene su osobito sitno utučenim i precizno izvedenim vegetabilnim ornamentima neobično bujnog sastava, a početak im rese još ispupčene, također iscizelirane p avte ili obruči. Na kundacima i cijevima malih pušaka već sretamo jednostavniji, prije bih rekao naturalniji raspored motiva, među kojima prevladavaju oni s granama i grančicama.

Tauširanje je druga tehnika dekoriranja fočanskih noževa i pušaka, a sastoji se u tome da se željeni ornament najprije urezuje, gravira na plohi čelika u žljebove, koji su u dubini nešto širi, a potom se ti žljebovi ispunjavaju ili, kako se ovdje kaže, pirlitaju srebrnom žicom odgovarajuće debljine. Sličan učinak može se postići i na drugi način, ako se, naime, ploha sitno nazupčala, a u pore, nastale na tako nazupčanoj plohi, utucavala žica batičem. Takva ornamentika biva onda izbočena, plastična, ali su je naši nožari i puškari rijetko upotrebljavali.

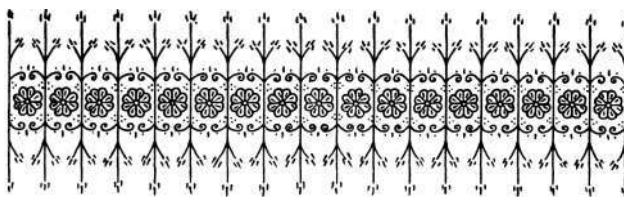
Tu tehniku dekoriranja upotrebljavali su podjednako i nožari i puškari. Na noževima se takav dekor vezao uvijek na postranim ploham sječiva, kadikada od dna do vrha. Motivi, koje primjenjuje ta tehnika, jesu u najviše slučajeva modifikacije arabeske, koje se u vidu dugih vinjeta i drugih ornamentata simetrično rasprostiru po ploham čelika. Tim čisto vegetabilnim ornamentima treba pribrojiti i neke druge, a u prvom redu t. zv. Salamonovu zvijezdu u obliku heksagrama, kojoj se pripisivala i natprirodna moć. Na jednome, pak, nožu iz godine 1820, koji se danas čuva u etnografskoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu (inv. br. 5047) ima i jedan jedinstven likovni ornament: lik ribe, koja je čak i u detaljima prikazana; na drugoj plohi sječiva nalazi se ime majstora Mustafe i gornja godina kovanja, ali, nažalost, mjesta izrade nema, no s mnogo vjerojatnosti može se uzeti da je nož pravljn baš u Foči, gdje se riba danomice vadila iz Drine i gdje

je nožar sigurno imao najjasniju predodžbu o ribi i osjećaj čak za njenim detaljima, koje je i prikazao. (Vidi sliku na prednjoj strani!)

Tauširanje je dugotrajan i težak posao, koji je iziskivao veliku strpljivost, pa ipak su naši nožari mnogo držali do svoga zanata. To se najbolje vidi iz čitavog niza očuvanih primjeraka, koje rese elegantni oblici i sjajan dekor, a posebno po tome, što su majstori osjećali potrebnim da unesu i svoje ime na svoju izrađevinu. Česti su takvi potpisi, t. zv. d a g m e, osobito na onim noževima, koji su rađeni po narudžbi. U takvim slučajevima tauširano je ime i majstora i vlasnika noža, a usto redovito i godina izrade, samo, nažalost, nigdje ne nalazimo nijednog prezimena, ni oznake mjesta u kojem se nož radio.

Kako je ta tehnika dekoriranja zahtijevala, kako sam istakao, puno vremena i strpljivosti, ona je u Foči pred kraj turske vladavine bila, čini se, posve opala. Jedan jedini taušer u Foči staroga kova, bar bolji majstor, koji je živio i poslije god. 1878, bio je bičakčija Mustafa Letić iz Aladža-mahale, vrsna taušerska sila, no i on je već god. 1878, kad su se prestali izrađivati dugi noževi s onom bogatom dekorativnom opremom, napustio svoj stari zanat pa se umjesto nožarstva i taušerstva počeo baviti obradom malog gospodarstva u okolini Foče.

U novim prilikama, koje su nastale austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine god. 1878, počeli su naglo nazadovati stari bosanski zanati, a među njima u prvome redu baš oni umjetnički. Stoga se uskoro povelala akcija za obnovom umjetničkog zanatstva u tim dvjema pokrajinama, a pritom se htjelo provesti dvoje: prvo, opet uspostaviti u staroj čistoći najljepše sačuvane oblike stare bosansko-hercegovačke umjetničke tehnike i, drugo, izrađivati predmete prikladne za evropski kulturni život, da se tim načinom osigura unovčenje proizvoda. Provodeći tu akciju, trgallo se u prvom redu za dobrim starim majstorima, i od živućih taušera našao se jedan jedini pravi umjetnik, spomenuti Mustafa Letić u Foči. Pozvali su ostarjelog majstora da se opet lati sitnog batića i srebrnih niti, ali je to on u prvi mah odbio i odgovorio da su vremena njegove umjetnosti već prošla. Starac je očito bio ponosan na svoju umjetnost, koja je bila u najtješnoj vezi s izradom dugih noževa, i nije htio prste savijati oko kojekakvih sitnih drangulija, koje su mu nametali novi gospodari. Uloženo je mnogo truda dok su Letića napokon nagovorili da se vrati starom zanatu i da poučava samo dva učenika u tauširanju. Posao je otpočeo god. 1887. Radio je jedva godinu dana, kad ga ugrabi smrt.¹⁴² No, on je ipak izučio dva učenika i tako ušćuvao u Bosni umjetnost tauširanja. Jedan je bio Rašid Jagnjo iz Foče, koji je nastavio Mustafin zanat, a kasnije se preselio u Sarajevo i tu umro pred Drugi svjetski rat, a drugi je Osman Bičakčić iz Sarajeva,

Motiv inkrustacije srebrenom žicom na dirigentskoj palici, rad Arse Šundurike

kojeg već god. 1894 sretamo kao upravitelja odjeljenja za tauširanje Središnje radionice (Umjetno-obrtne škole) u Sarajevu¹⁴³ kao preteče današnje Škole za primijenjenu umjetnost u istome mjestu.

Inkrustacija je dekoriranje predmeta od drveta u metanjem metalne, obično srebrne žice. U Foči su tu tehniku gajili samo puškari, i to u starije doba pretežno za dekoriranje drvenih kundaka, a kasnije i drugih predmeta, kao što su drvene kašike, štapovi i dr. Pritom su u starije doba upotrebljavali samo srebrnu žicu, a poslije, osobito oko 1878, i mesing. Posljednji vrsni inkrustatori u Foči bili su već spomenuti puškari ili tufekčije Risto Šundurika i sin mu Arso. Poslije god. 1878 oni su tu umjetnost kao samostalan zanat prenijeli isključivo na kućne predmete, radili na tome i jedan i drugi sve do smrti, izlagali svoje izrađevine u nekoliko velikih gradova pa čak i odlikovanja za njih dobili. U spomenutoj akciji za obnovu starih bosanskih umjetnih zanata god. 1887 u Foči je, kao poznatom i starom središtu takvih obrta, osnovana t. zv. Vladina radionica za inkrustaciju. Na čelo te radionice postavljen je Risto Šundurika, no kako taj majstor bješe već u poodmaklim godinama, radnju je zapravo vodio sin mu Arso. Nije to bila neka suvremeno opremljena radionica, nego obični dućan u Donjoj čaršiji kraj Šehove džamije (s lijeve strane idući s malog mosta), u kojem su otac i sin i prije radili. Ime »Vladina radionica« dobilo je jedino po tome, što je vlada davala neku potporu učenicima, koji su učili zanat kod Riste i Arse. Arso je radio tu po starome načinu, sjedeći na sofii svoga dućana, dug niz godina, pa je po vrsnoći rada i po broju dekoriranih predmeta nadmašio u toj umjetnosti i samog oca i ostao u uspomeni Fočaka do dana današnjega. Bio je to čovjek bez ikakve školske naobrazbe, ali izljevi njegova duha, preneseni u predmete, koji su se do danas očuvali, odaju umjetnika velikih kvaliteta. U kući starice Jelene Kočović u Čerezluk-mahali vidio sam nekoliko predmeta koje je on dekorirao srebrenom žicom za Jelenu i njenoga muža protu i fočanskog paroha Josifa Kočovića (strijeljan kao talac 1914 u Foči):

¹⁴² Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896, Budapest 1896, str. 26—33.—S. O našem domaćem obrtu, Osvit (Mostar), III-1900, br. 45. (13 VI).

¹⁴³ Školski vjesnik (Sarajevo), 1/1894, str. 456.

igla pribadača za ženski šešir, štap, dirigentska palica i orahov šesterobridni sto s četiri stolića (peškuna) od istog drveta. Motivi, koje je on tu izvezo srebrnom žicom u drvetu, a koje na stranama ovoga rada i u slici prikazujem, pripadaju dobrim dijelom zapadnjačkoj dekorativnoj kulturi, a to je i razumljivo kad se zna da je jedno vrijeme radio po uputama i uz potporu austrijskih vlasti.

Upravo one iste godine kad je osnovana Vladina radionica za inkrustaciju u Foči je bio spomenuti folklorist Vid Vuletić-Vukasović, pa se tom prilikom zanimao i za stare obrte u Foči. Naročito su mu pažnju privukli radovi baš Arse Šundurike (on ga krivo zove *Sundurikom*) i Mustafe Letića, pa je o njima napisao te iste godine i zaseban člančić, i ja taj opis danas već kao izvorni materijal i kao dopunu ovome poglavlju u cijelosti ovdje prenosim:

»Odavna su poznati fočanski noževi i fočanske rezbarije, te im se i dan-danas čovjek može diviti, a i vlada podupire takve zanatnike, daje im potporu i alat, da vježbaju zanatnike u zanatu. Mladi šegrti primaju mjesečno malenu potporu, pa je ovo neka vrsta škole, regbi najpraktičnije. Na 22 septembra 1887 posjetio sam s Jovanom Čokićem, kancelistom i referentom obrtne struke u fočanskom kotaru, radionicu rezanja u drvu ispunjanjem narodnih motiva srebrnim nakitima i t. d. Gazda radionice je i učitelj momčadi mladi Arsa Sundurika. On je naučio zanat od oca, a otac mu je pirlitao za turskog vakta oklope na puškama i na drugom oružju te je taj zanat tjerao sve do okupacije. Sada narod ne nosi oružja, pa eto Šundurike vezu srebrom i tučom pirlitane (vezene) štape, cigarluke, i t. d., a to sve narodnim motivima (gdjegdje upada i arapskog veza): vodicama, kukama, cvijetićima, babicama, sponama i t. d. Sundurike su bili odlikovani na trščanskoj izložbi, te

im je u radionici u okviru spomenica. Rečene se stvari prodavaju po svoj Herceg-Bosni, te su njihovi cigarluci cijenjeni kao i travnički, a u posljednje doba primaju narudžbe iz Beča i t. d. Iz Beča šalju preko obrtničkog referenta različitih prostih drvenih predmeta: ručica, nožica za kutije i t. d., a da ih spomenuti Arsa Sundurika napuni, po svom ukusu, narodnim motivima. Štapi su od tvrda drveta, crni su kao ebanovi, ja li daju na orah, pa ih cijene od sedam forinti do trideset i pet. Onaj su čas radili pastirsku štaku za episkopa Ignjatija u Mostaru, te je bila pogodena sedamdeset i pet forinti, a izdjelana je od drenovine, na zglobove, da se može sklopiti, kad se jaše. Majstor radi, a učenici pripravljaју vitice ili djelaju drvo i t. d., a neki paze. Arsa je primao vitica od tuča i od srebra u kutijama iz Beča, al' nijesu tako dobro rasploštene kao što to sam majstor zna uraditi na nakovanu. — Drugi je zanatlja u Foči Mustafa Letić, on zna baš vješto pirlitati (udarati arabeške) na gvožđe, te je čuven na daleko. Arabeskirani nož narodnim motivima prodaje se od pet forinti do sedamdeset i jače, pa tako ne znadu raditi kao Letić ni u glavnim gradovima. On je čuvao svoj zanat kao tajnu, pa eto ostario je, a to još nitko u Foči nije oporavio. On nikoga nije htio k sebi na zanat ni u dućan pa eto je vlada u posljednje doba doskočila i toj neprilici, uradila je i s njime kao i s Arsom Sundurikom, pa eto, regbi, da će ga tkogod zamijeniti u Foči. Vidio sam njegovih vrsnih rada u predstojničkom uredu kod g. Jovana Čokića, ali, žalibože, nijesam ga zatekao u poslu u radionici, jer je onaj čas bio otišao na selo. — Fočanski su noži na glasu, a tako sam viđao i pirlitanih kašika (ožica), al' svakako ni izdaleka se ne mogu usporediti s noževima i drugim oružjem, što ga kuje i resi Mustafa Letić, kaonoti što je on za turske vlade pripravljaо oružje za age i begove.«¹⁴⁴

4. KUJUNDŽIJE ILI ZLATARI

U prijašnjim vremenima, dok je podržavan ornamenat kao bitan dio nošnje i žena i muškaraca, zlatarski obrt bio je u cvatu u mnogim našim mjestima. U Bizantu je bio na visokom usponu još u Srednjem vijeku, a isto je tako bilo zlatara koji su čak i novac kovali još u srednjevjekovnoj Srbiji, Dalmaciji, posebno Dubrovniku i, bez ikakve sumnje, u nekoliko mjesta u Bosni i Hercegovini. Zanimljivo je, međutim, da toga obrta, suadeći prema turskom katastarskom popisu od god. 1477, nije bilo u Foči u predtursko doba, mada su ga u to vrijeme imala neka druga i manja mjesta, kao što je Goražde, Čajniče, Fojnica i dr. Iz toga proizlazi da je i taj zanat došao u Foču s Turcima. Stariji pak ljudi u Foči pričaju da su prvi fočanski zlatari bili iz Janjine u Grčkoj, a to može biti i tačno. Prve pak poznate kujundžije u Foči imamo

iz svršetka šesnaestog i iz sedamnaestog vijeka. U navedenim obračunima nekih fočanskih vakufa, pokazali smo, javljaju se u Foči god. 1600 i 1605 zlatari Salih, Hasan, Hadži Mehmed, 1610 Mehmed, 1617 Alija, a 1664 Mihajlo iz Ligata. Iz tih se izvora vidi da je kujundžijski obrt u Foči bio u rukama i muslimana i pravoslavnih. Kasnije pak, ne zna se tačno od kojeg vremena, tim obrtom u Foči bave se samo pravoslavni, i bile su poznate pravoslavne kujundžijske porodice u kojim se taj zanat predavaо s koljena na koljeno: Jeremići, Tošovići, Nikolići, Dragovići, Jaglučići i Kujundžići. Ti posljednji, koji se još zvahu Spahići ili Ligaćani, porijeklom su iz Ligata između Foče i Ustikoline

¹⁴⁴ V. Vuletić-Vukasović, Obrti u Foči, Glasnik Društva za umjetnost i obrt (Zagreb), III/1888, str. 27.

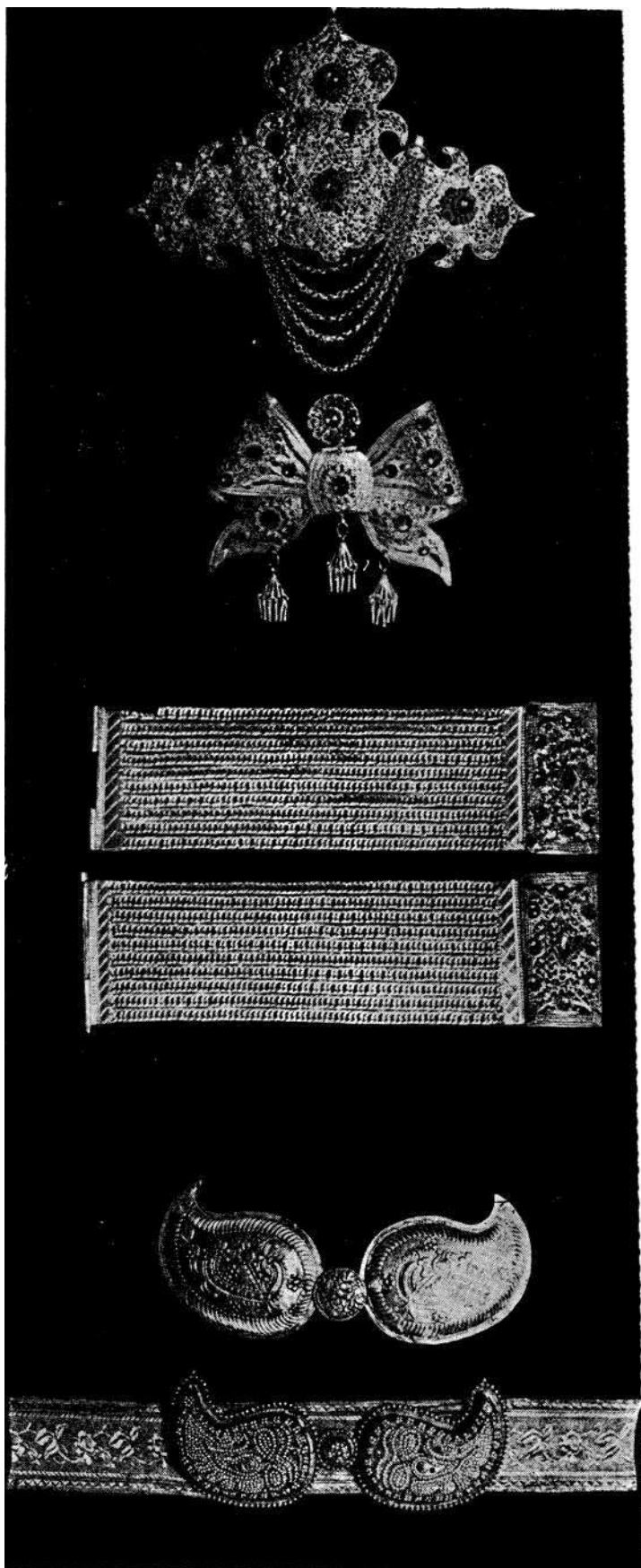
i sigurno su potomci još onoga kujundžije Mihajla iz godine 1664. Posljednji izdanci te stare porodice koji su se bavili kujundžijskim obrtom bili su braća Vasilije i Pero Kujundžić; Vasilije je radio sve do smrti god. 1938. Prema podacima, koje sam dobio od fočanskog kujundžije Uroša Tošovića, fočanski zlatari poznavali su i slavili esnafsku slavu.

Poslije god. 1878 zlatarski je obrt u Foči spao na desetak dućana. Sve te radnje nalazile su se u Prijekoju čaršiji, između Careve džamije i sahat-kule, i još se uvijek dosta radilo. Izrađevine fočanskih kujundžija mnogo su se raznosile po čitavoj Crnoj Gori i po dobrom dijelu Hercegovine, a poslije god. 1878 izvožene su i u Austriju, čime se osobito bavio fočanski trgovac Hadži Bećir Njuhović. Zna se da su postojale 2—3 kujundžijske radnje koje su radile samo za Hercegovinu i Crnu Goru. Na takav rad fočanskih kujundžija za mušterije u Crnoj Gori sjećaju nas konkretno i danas jedne ženske srebrne pavte, koje se danas čuvaju u cetinjskom muzeju, a na kojim stoji, prema podacima, koje mi je dao prof. Seid Traljić, ovakav zapis ćirilicom o vlasniku pafti, kujundžiji te mjestu i godini rada: »JOVANI : LAZARA : SOOČICE : G : G : M : K : U FOČI 1869«.

Kujundžijski obrt potpuno je izumro u Foči početkom prošloga rata, upravo u kasnu jesen god. 1941, ali su još živi posljednja trojica fočanskih kujundžija, Uroš Tošović, Simo Dragović i Novak Popadić, i bave se posve drugim poslovima. Uroš Tošović, vrsna kujundžijska sila, god. 1953, kad sam ga posjetio i s njime razgovarao o njegovu starom zanatu, radio je u Poljoprivrednoj zadruzi u Dragočavi. Kod kuće čuva još priličan broj svojih izrađevina iz doba prije god. 1941. Našao sam ga kod kuće na Barakovcu tek kasno predvečer, kad se vratio iz zadruge. Pokazao mi je svoje izrađevine i dao mi vrijednih podataka o obrtu, kojim se on bavio gotovo puna četiri decenija. Rođen je u Foči god. 1892, a zanat je počeo učiti u jedanaestoj godini u dućanu oca Vasilija i djeda Stjepana, koji su zajedno radili, i savijao prste oko sitnih srebrnih niti sve do god. 1941.

Fočanski zlatari izrađivali su cio niz ukrasnih, utilitarnih i zavjetnih predmeta od srebra i zlata, koje ću kasnije navesti, a pritom su se služili, kao i zlatari u drugim mjestima, dvjema vrstama dekorativne tehnike: *cizeliranje* ili *kalemluk* ili *iskucavanje*, koje sam već opisao, te *filigranska tehnika*, koju pretstavlja mrežasto pletenje, vezenje i oblikovanje ukrasnog predmeta od same srebrne ili zlatne žice na podlozi od srebrnog ili zlatnog lima ili uopće bez podloge. Cizeliranje se primjenjivalo samo na srebrnim ili, rjeđe, zlatnim plo-

Ženski, nakit, radovi posljednjeg fočanskog kujundžije Uroša Tošovića. Odozgo prema dolje: pijevac-pavte, mašna pavte, belenzuke i dvije vrste badem-pafti, gornje kovane ili cizelirane, a donje t. zv. biserli badem-pavte

čicama, dakle na predmetima veće površine, a filigran isključivo na sitnim predmetima, koji su se smatrali sastavnim dijelom odjeće. Radovi te druge vrste vrlo su precizni i jako spori, a sastoje se iz niza ornamenata, što ih čine spiralne grančice od tanke žice, a glavni ornamenat uvijek pojačava još niz sićušnih kuglica, rozeta, faseta i dr. U tome obrtu osjeća se utjecaj i religije, pa u dekoru vidno mjesto zauzima i šesterokraka zvijezda (Solomonovo slovo), kojoj se pripisuje apotropejska moć. Pafte za žensku odjeću s tako izvezenom zvijezdom radio je još do pred rat i Uroš Tošović, a jedna takva prikazana je i na priloženoj slici. Dekorativni motivi filigranerija kujundžijskih radova nemaju određenih formi, ili, drugim riječima, ima ih toliko, da je upravo nemoguće provesti njihovu tipizaciju. Stoga se kujundžijski predmeti ističu više vanjskim, općim oblikom, nego li sitnim dekorom. Pa i pored toga mora se istaknuti da je svaki majstor imao donekle svoj specifičan način rada i dekoriranja, i svaki je, po svjedočanstvu kujundžije Uroša Tošovića, mogao poznati predmet koji je on izrađivao i dekorirao. U svome su zanatu fočanske kujundžije, čini se, prednjačili i

sarajevskim kujundžijama: ti posljednji upotrebljavali su, prema jednom podatku, t. zv. »fočanski let«, kojeg su valjano znali napraviti samo fočanski majstori i koji je bio njihova tajna.¹⁴⁵

Koliko sam mogao saznati, fočanske kujundžije izrađivali su dvadeset i jednu vrstu predmeta koji su služili u različite svrhe, a ponajviše, dakako, potrebama ukrašavanja, do kojeg se mnogo držalo, isto onoliko, koliko i do same odjeće. Navodim te izrađevine ovdje abecednim redom: belenzuke (pletene i pulane), broševi, čeftazeta, ćusteci, dilbagije, dukat-okovanik, ežder-kovče, halhale, igle špiode, janjoši, kabare, katije, kolani, krstovi, lančići i lanci za satove, mendjuše, parazvane za noževe, pavte (biserli, badem, pijavec, mašna i obične), prstenje, sejmen-kite i toke muške. Iako ne postoji još kod nas popis i opis izrađevina naših kujundžija, ovdje se ne možemo zadržavati na opisu pojedinih izrađevina i na analizi njihovih sastavnih dijelova te tehnološkom procesu kujundžijskog rada, jer sve to, što bi se navelo za Foču, vrijedi istodobno i za kujundžije ostalih naših mjesta koji su se služili manje-više istom tehnikom i istim oblicima.

5. KAZANDŽIJSKI OBRT

Među fočanske obrte koje po samim oblicima i težnji za dekorom označavamo višim, umjetničkim, valja ubrojiti i izradu predmeta različite namjene od bakrenog lima te samu tehniku dekoriranja tih predmeta. Tim obrtom bave se posebni obrtnici, kazandžije, a u Foči su nam dobro poznati od nazad sedamdeset godina. Oni su, kao i oni u Sarajevu, proizvodili u prvome redu kalajisano suđe, kalajisavali ih i ornamentirali u dvije tehnike: cizeliranje ili kalemluk, koju su upotrebljavali i kujundžije, te *savaćenje* ili *graviranje*, koja se sastoji u tome, da se željeni ornamenat urezuje u bakrenu podlogu, a kad bude ornamenat gotov, zamaziva se prije kalajisanja čađom i šljivovim pekmezom i poslije kalajisanja ukloni, i tako ornamenat ostaje u žutoj boji bakra i čini ugodan kontrast s bijelom, kalajisanom okolinom.

Prema jednom nepotvrđenom podatku, u okolini Foče se nekada kopala i talila bakrena rudača, osnovna sirovina kazandžijskog obrta. Postoji pak i predanje, da je u Foči bilo kazandžija i prije god. 1878. Ta dva razloga naveli su prof. Kreševljakovića da u svojoj radnji o kazandžijskom obrtu u Bosni i Hercegovini izrazi veliku vjerojatnost da je (kazandžijski obrt u Foči starijeg datuma).¹⁴⁶ Kreševljaković, pišući svoj rad, nije imao

u rukama dokumente o fočanskim vakufima, u kojim se, kako smo naveli, spominju brojni obrtnici u godinama 1600, 1605, 1617 i 1664. Danas već na osnovi tih dokumenata ne može se održati mišljenje, da je kazandžijski obrt u Foči starijeg datuma. U spomenutim dokumentima navedena su imena i zanimanja preko devedeset različitih obrtnika, ali kazandžijskom obrtu nema nigdje ni traga. Kad to imamo na umu, onda nije moguće da su kazandžije bili jedini obrtnici koji nisu u navedeno doba dolazili u priliku bilo da dižu zajam, bilo pak da sudjeluju kao jamci ili svjedoci kod dizanja zajma. No, kad bi taj obrt u to vrijeme i postojao, činjenica da se obrtnici te struke nigdje ne pojavljuju u navedenim dokumentima govorila bi da je u to doba taj obrt bio vrlo uzak, sveden na jednog ili dvojicu obrtnika. Ja se na osnovi tih dokumenata priklanjam mišljenju da Foča nije imala kazandžija sve do bar 1617 godine, dokle možemo po bliže pratiti vrste fočanskih obrta. Je li pak poslije te godine bilo toga obrta u Foči do austro-ugarske okupacije, to ostaje posve otvoreno pitanje, jer baš za taj period imamo najmanje arhivalne građe. Ostaje jedino navedeno narodno predanje, ali je ono zasada tek predanje i ništa više, S obzirom pak na samu veliku rasprostranjenost i upotrebu bakrenog suda u ona prijašnja vremena te s obzirom na potrebu povremenog kalajisanja i opravka takvog suđa posve je prirodno da bi Foča umjesto kazandžija mogla imati bar kojega kalajdžiju. A takav obrt doista sretamo u Foči još početkom sedamnaestog stoljeća: u navedenim

¹⁴⁵ H. Renner, Herceg-Bosnom uzduž i upoprijeko, sv. III, str. 143.

¹⁴⁶ H. Kreševljaković, Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini. — *Glasnik Zem. muzeja*, N. s., VI/1951, str. 191–192.

obračunima fočanskih vakufa navode se dvojica fočanskih kalajdžija kao zajmoprimci, god. 1600 Sefer (?), a god. 1610 Bešir.

Oni pak noviji kazandžijski obrtnici u Foči, koje smo najavili na početku ovoga poglavlja, otpočeli su raditi tu krajem prošloga stoljeća pre-sadivši taj zanat u Foču iz Sarajeva. Prvi je taj obrt prenio tu kazandžija *Meho Hadžahmetović*, ro-dom Fočak. Izučio je zanat u kazandžijskoj radnji porodice Hajra, a dućan u Foči otvorio je i otpo-čeo s radom god. 1889 te poslovaio neprekidno sve do god. 1941, dok nije nastupio rat (ubili su ga čet-nici te godine u Foči). Bio je dobar majstor. Radio je t. zv. *ravno* i *čarkiš* sude, a usto i rakijske ka-zane. Dućan mu je bio u Donjoj čaršiji, upravo uz ćupriju, a radnja mu bila, prema kazivanju nje-govih mladih esnaflija i sugrađana, velika i uve-dena. Imao je po dvije hiljade kilograma bakra u prometu.

Drugi po redu kazandžijski dućan u Foči otvo-rilo je god. 1907 *Smail Kašmo* (rođen 1886 u Foči). I on danas radi o drugome poslu. I on je kaza-

džijski zanat završio u Sarajevu kod braće Rami-ća; po danu je radio o zanatu, a uvečer pohađao Zemaljsku radionicu umjetnih zanata za Bosnu i Hercegovinu, gdje mu je bio prvi učitelj poznati majstor Bektić. Zanat je završio 1905 pa je dvije godine izatoga radio kao kalfa u istome mjestu, a onda prešao u Foču i tu otvorio dućan u Prijeko-j čaršiji. God. 1910 otvorio je i drugL kazandžijski dućan u Trebinju i tu nastavio raditi, a u Foči ostavio izučenog kazandžiju brata Rašida. Godine pak 1912 zatvorio je i jedan i drugi dućan pa se odao trgovini voćem za izvoz, čime se pomalo i prije toga bavio jer mu je to, kako on sam kazuje, bio tada unosniji posao. Izučio je trojicu kazandžij-skih obrtnika: Avdu Balića, Memiša Kumru i Ah-meta Dizdarevića. Avdo Balić otvorio je dućan u Foči oko god. 1912 i radio do 1918 (tada umro od sušice, i radnja mu zatvorena). Memiš Kumro, izu-čivši zanat, otvorio je kazandžijski dućan u Usti-kolini i radio tu od 1912 do 1918, a treći pak uče-nik Ahmet Dizdarević otvorio je god. 1913 dućan u Trebinju, gdje i sada radi.

RÉSUMÉ

HISTOIRE ET ART DE FOCA SUR DRINA

Foca est aujourd'hui une petite ville du sud-est de la Bosnie, sur la rivière Drina, comptant environ dix mille habitants. Elle a grandi sur l'importante et ancienne route de caravanes qui, déjà au Moyen Age, et peut-être même avant, reliait le littoral adriatique, et en particulier la florissante cité commerciale de Du-brovnik, à l'intérieur de la Péninsule Balkanique et à l'Asie Mineure. En raison de cette voie qui canali-sait la culture venant de l'Est et celle de l'Ouest, Foca était prédestinée à prendre de l'essor en tant que ville à l'économie et à la culture matérielle et spiri-tuelle développées. C'est précisément le développe-ment de la culture matérielle de cette localité au cours des siècles écoulés qui fait l'objet de la présente étude, et nous la résumons ici selon les chapitres qui divi-sent l'étude elle-même.

I. *Conditions historiques et culturelles de la ville et de ses environs.* — Les vestiges archéologiques, bien qu'assez rares, nous prouvent que les environs immé-diats de la ville étaient déjà habités à l'époque pré-historique et, plus tard, à l'époque romaine. On a pu constater qu'à cette époque régnait la coutume d'em-baumer les morts, et c'est la première fois que cette coutume apparaît dans les Balkans à l'époque néoli-thique. L'histoire de Foca, authentifiée par des docu-ments, ne commence vraiment qu'au Moyen Age, où elle apparaît, comme étape de caravanes, sur la route mentionnée plus haut. Dans ce rôle, elle est mention-née dès 1638, sous le nom de *Hotca* ou *Choca*, qui s'est transformé sous la période turque pour devenir l'actuel Foca. Le Moyen Age a laissé son empreinte dans la ville et les environs: en ville, tout d'abord sous la forme de la basilique, sur les fondations de

laquelle repose aujourd'hui la mosquée du Tzar; dans les environs, sous forme de nombreuses pierres tom-bales pataraines, qui représentent une valeur histo-rique et artistique.

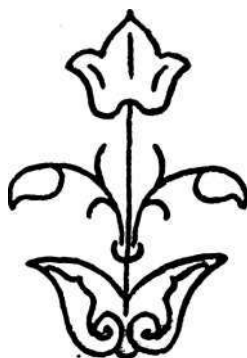
C'est sous l'occupation turque que Foca connut son plein épanouissement, économique et architectural, et devint l'un des centres économiques et culturels les plus importants des Balkans. Les Turcs la prirent en 1466, en firent en cinq ans le siège du sandjak her-zégovinien (elle le demeura quatrevingts ans), et la première mosquée de l'endroit fut construite deux ans plus tard (entre 1472 et 1474). En 1477, d'après le ren-seignement du sandjak herzégovinien effectué par les autorités turques qui fut alors publié, Foca comptait 227 maisons (foyers, plus exactement), et cela démon-tre, comparativement aux autres données, que Foca était alors le plus grand bourg de Bosnie-Herzégovine. Selon ce même renseignement, il y avait en 1477, c'est-à-dire 12 ans après la conquête, seulement trois mu-sulmans, cela signifie que le processus d'islamisation fut lent, et qu'il faut modifier l'hypothèse jusqu'à présent anmise, d'une islamisation brusque en Bosnie. Au XIVe siècle, le développement économique et cul-turel de Foca prend son plein essor, ce que soulignè-rent presque tous les chroniqueurs étrangers qui pas-sèrent par là, et dont les extraits concernant la ville sont cités ici. A la fin de ce siècle, il existe déjà à Foca plus de 24 corps de métier, et d'autres sources, postérieures, nous en révèlent 7 autres, de sorte qu'il y avait là sous l'occupation turque en tout 31 espèces d'artisanats. Mais nous ignorons si les artisans de Foca étaient groupés en corporations.

II. *Analyse urbanistique.* — Comme presque toutes les autres villes datant de la période turque en Bosnie, Foca a été, elle aussi, construite en grande partie sur un terrain qui descend vers la rivière et la grand-route, et permet la meilleure exposition au soleil et à l'air pur. De même que toutes les villes médiévales de l'ouest, Foca s'est également développée autour du noyau économique essentiel qu'est la place, et s'est agrandie concentriquement, de tous côtés. Les maisons d'habitation de type oriental représentent pour la plupart la structure architectonique de l'agglomération, de même que de nombreuses constructions telles que les hauts minarets de pierre qui s'élèvent au-dessus des toits dans les différents quartiers. Jusqu'à la fin du XVIIe siècle, la ville a vu développer dix-sept quartiers, qui ont pris le nom des fondateurs de leurs mosquées respectives. La disposition des maisons d'habitation dans ces quartiers par rapport à la rue est, comparativement aux autres villes de Bosnie, particulière à Foca: là, la maison fuit la rue et le monde extérieur, elle s'enfonce plus profondément dans la parcelle qui lui est allouée, et recherche l'intimité. C'est une caractéristique urbanistique de l'ancienne, comme de la nouvelle Foca, que ces surfaces d'un vert soutenu qui donnent à la ville ombre et fraîcheur. On rencontre aussi de telles surfaces autour de certaines maisons, dans leurs cours (avlijas) toujours plantées de fleurs et d'arbustes. Cette verdure donne à Foca, dans le sens microubanistique du mot, le caractère de *ville-jardin* et également, dans l'ensemble, tous les traits d'une *ville-paysage*, tels qu'on en rencontre rarement d'aussi parfaits.

III. *Monuments architectoniques.* — La valeur et l'importance culturelle toutes particulières de Foca résident en fait dans ses monuments architectoniques dont la plupart, cela va sans dire, remontent à la période turque. L'architecture médiévale est représentée uniquement par les seuls vestiges de la basilique, sur les assises de laquelle repose aujourd'hui la Mosquée du Tzar, et par les fragments de pierre décorés, qui échoquent nettement dans la pierre représentent, selon l'auteur, un caractère particulier de l'art médiéval dans cette région. Pendant la période turque furent élevées un grand nombre de constructions diverses dont beaucoup présentent une valeur artistique durable: 16 mosquées, dont la plus ancienne est celle d'*Aladza*, construite en 1550, trois, et peut-être quatre »medresas« (écoles religieuses), une »tekija« (monastère), de nombreuses maisons d'habitation, six bains publics (hamams), de nombreuses fontaines et conduites d'eau, (Foca avait sa canalisation avant même l'année 1474!) puis, dans le centre, des bâtiments de commerce, un grand nombre de »hans« (auberges

où les voyageurs passaient la nuit) et de »musafirhans« (auberges gratuites), deux »imarats« (cantines gratuites), ensuite des monuments funéraires et une tour à horloge. Toutes ces constructions présentent un caractère oriental très marqué, le caractère en fait de l'architecture turque, et sont l'oeuvre en partie d'artisans orientaux, en partie d'artisans du pays, en particulier des célèbres tailleurs de pierre de la côte dalmate. En même temps que l'analyse architecturale et artistique de ces monuments, sont également fournies ici les données historiques qui les concernent.

IV. *Métiers artistiques.* — Pendant la période turque, Foca était une ville à l'économie commerciale et artisanale d'un niveau très élevé. Il est donc très naturel que parmi ces nombreux métiers se soient développés et maintenus ceux qui avaient pour but de satisfaire aux besoins de luxe, en fait aux besoins artistiques de l'homme. Ces métiers artistiques ont connu un véritable épanouissement et Foca était même célèbre par certains d'entre eux. Il faut en premier lieu signaler l'art avec lequel étaient travaillés les long couteaux *handzars* et *yatagans*, décorés richement, et avec goût, ainsi que certaines sortes de fusils, les bijoux d'or et d'argent (qu'exécutaient les orfèvres), toutes sortes de plats et autres objets de cuivre (travail des chaudronniers). Les objets de cette sorte qui ont été conservés nous permettent de constater que la façon dont ils étaient travaillés dépassait le cadre de l'habituelle technique artisanale et présentait un caractère artistique, dû à leur forme autant qu'au travail (damasquinage de l'acier), et en particulier au sens très développé de la décoration manifesté dans tous ces objets. Ce sens de la décoration prenait différents aspects techniques: ciselure, intaille, incrustation, gravure et filigrane, et certaines de ces techniques se sont conservées jusqu'à la première guerre mondiale, époque à laquelle ont disparu presque complètement tous ces anciens artisanats. Les formes fondamentales et la technique artisanale elle-même ainsi que la terminologie provenaient de la région ethnique turque qui a également transformé, du point de vue culturel, toutes les autres agglomérations pacifiées. D'ailleurs dans le monde entier on s'inspire des bons exemples et des techniques déjà affirmées en matière d'art; ces modèles étrangers ne diminuent donc pas non plus la valeur de l'artisanat artistique de Foca des siècles passés. Ce qui est important, c'est de pouvoir constater que de tels artisanats existaient à Foca, et que là vivaient des hommes qui savaient trouver leur propre expression artistique, et qui ont su transmettre leur art, véritable bien commun, de génération en génération.

Motiv Ijljana, inkrustacija srebrenom žicom Arse
Šundurike na drvenom stocu